

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УСНИЯ НОВРУЗ ГЫЗЫ АЛИЕВА

**ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО
СТИЛЯ АВТОРА И ОБРАЗНОЙ СИСТЕМЫ
ПОДЛИННИКА В ПЕРЕВОДЕ
(на материале переводов повестей Л.Н.Толстого
«Отец Сергей» и «Хаджи-Мурат»
на азербайджанский язык)**

5718.01 – Мировая литература (Русская литература)
5716.01 – Азербайджанская литература

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2017

Работа выполнена на кафедре теории и практики перевода
Бакинского славянского университета

**Научный
руководитель:** *доктор филологических наук, профессор*
Рафик Манаф оглу Новрузов

**Официальные
оппоненты:** *доктор филологических наук, профессор*
Рустам Кямал оглу Расулов

доктор филологических наук, профессор
Людмила Гаджибала гызы Самедова

**Ведущая
организация:** Кафедры мировой литературы и азербайджанской
литературы Азербайджанского государственного
педагогического университета

Защита состоится « ___ » _____ 2017 года в « ___ » часов на
заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций
на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии по
филологическим наукам при Бакинском славянском университете по
адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан « ___ » _____ 2017 г.

**Ученый секретарь
Диссертационного совета Д.02.071,
доктор филологических наук,
профессор**

Н.Ш.Мамедов

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. В настоящее время, по всеобщему признанию, постоянно возрастает интерес к мировой художественной классике. Выполняются новые переводы, издаются сокращенные или, наоборот, дополненные современными литераторами варианты, реализуются новые экранизации. Всё это является свидетельством того, что классическая литература действительно выполняет какую-то особую миссию в мире. Прежде всего, пропагандируя вечные ценности, она действенным образом противостоит нестабильности современного мира. Человечество на собственном опыте убеждается в том, что обращение к классике, воспитание новых поколений на классических образцах повышает уровень духовности в обществе, придает особый нравственный характер всем социальным начинаниям. Совсем не случайно в Азербайджане задействована новейшая программа по переводу мировой классической литературы на азербайджанский язык, инициатива которой исходит от Президента Республики.

Творчество Льва Николаевича Толстого не только не утрачивает своего значения по сей день, напротив, актуальность его все время возрастает. По мотивам произведений великого писателя снимаются фильмы. Ярким свидетельством этого может служить новый английский художественный фильм по роману «Анна Каренина». Произведения Л.Н.Толстого не сходят с театральных сцен. Готовятся и выходят в свет новые издания его сочинений. Совершаются новые переводы произведений писателя.

В Азербайджане, как и по всему Кавказу, личность и творчество русского писателя всегда пользовались большим авторитетом. Этому в немалой степени способствовала нравственная позиция писателя, а также его произведения на кавказскую тему. Истина и справедливость всегда были единственным нравственным ориентиром Л.Н.Толстого, чем и объясняется глубокий интерес к творчеству писателя. Все сказанное говорит о необходимости тщательного анализа существующих азербайджанских переводов произведений Л.Н.Толстого. Таких работ очень мало в азербайджанском литературоведении. Этим и обусловлена **актуальность темы** настоящего исследования.

Объект исследования составили повести Л.Н.Толстого «Отец Сергей» и «Хаджи-Мурат», а также их переводы на азербайджанский язык.

Предметом исследования является выявление степени соответствия переводов подлинникам с точки зрения особенностей индивидуального стиля автора и образной системы подлинника.

Основная цель исследования состоит в определении степени и характера соответствия или несоответствия перевода оригиналу, выявлении причин недостатков перевода.

Для достижения основной цели были решены следующие **конкретные задачи**:

- на основе литературы по теории языка, теории и практике перевода были определены принципы проводимого исследования;
- были проанализированы тексты повестей Л.Н.Толстого «Отец Сергей» и «Хаджи-Мурат»;
- были проанализированы тексты азербайджанских переводов повестей;
- был проведен сопоставительный анализ текстов подлинников повестей Л.Н.Толстого и их азербайджанских переводов;
- была проведена систематизация выявленных недостатков;
- итоги исследования были суммированы в виде кратких выводов.

Научная новизна исследования состоит в последовательном сопоставительном анализе подлинников указанных повестей с их переводами, выявлением ошибок семантического и стилистического характера, определением случаев нарушения содержания фоновой информации, характеристикой существенных несоответствий индивидуальному стилю русского писателя.

Теоретическая значимость исследования связана с постулированием результатов проведенного сопоставительного анализа, систематизацией и интерпретацией выявленных недостатков, определением общих теоретических принципов проведения сопоставительного анализа подлинника художественного произведения и его иноязычного перевода.

Практическая ценность исследования состоит в возможности использования материалов и результатов диссертации в будущих работах по переводоведению, использовании ее содержания при составлении общих и специальных курсов по теории и практике пере-

вода, лексикологии, фразеологии, семасиологии, русской и азербайджанской литературе в высших учебных заведениях Республики.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Несоответствие азербайджанского перевода оригиналу повестей «Отец Сергей» и «Хаджи-Мурат» на уровне всего текста связано с такой не зависящей от переводчика причиной, как несоответствие по лексико-грамматическому строю разносистемных языков.

2. Другое несоответствие объективного характера связано с широким общелитературным контекстом. При всей неповторимости повестей Л.Н.Толстого и его творчества в целом, они принадлежат истории русской литературы и отражают особенности единого литературно-художественного пространства этой литературы. В переводе они оказываются в иной, чуждой, художественной среде. Это обстоятельство может расцениваться как несоответствие содержания форме, художественных форм и литературно-художественной традиции.

3. В переводе допускается противоречие утверждениям русского писателя о своих героях.

4. Нередко искажается смысл сказанного в оригинале.

5. Говорить о стиле Толстого в переводе достаточно сложно, однако переводчики воспроизводят тональность повествования.

Степень разработанности темы. Если говорить о литературоведческой составляющей проблемы, то ясно, что по творчеству Л.Н.Толстого существует огромное количество научной литературы, в которой освещаются самые разные его стороны. Если говорить об анализе существующих переводов произведений писателя на азербайджанский язык, то, конечно, эти работы не могли остаться вне поля зрения исследователей. Вместе с тем невозможно сказать, что азербайджанские переводы произведений Л.Н.Толстого становились объектом пристального внимания азербайджанских ученых. Отдельные вопросы переводов русской классики ставились в различных работах Б.Г.Таирбекова, С.Г.Асадуллаева, Ш.Курбанова, Т.А.Халиловой; Р.М.Новрузова, Ф.А.Велихановой, З.А.Гарабаглы, Н.Мамедова, и др. азербайджанских ученых, специально занимавшихся проблематикой художественного перевода. Что касается общих проблем художественного перевода, то они ставились и разрабатывались в трудах К.И.Чуковского, А.В.Федорова, А.Поповича, П.Антокольского, С.О.Баруздина, Л.С.Бархударова, С.Влахова и С.Флорина, Г.А.Гачециладзе, В.Н.Комиссарова, Л.К.Латышева, И.Левого, А.Лиловой,

Я.И.Рецкера, А.Д.Швейцера, Е.Г.Эткинда и др. Как азербайджанские ученые, так и российские, разрабатывали в своих работах и проблемы общей теории перевода, и частные вопросы, связанные конкретно с адекватной передачей содержания художественных произведений. В большинстве исследований такого рода делается попытка убедить в возможности адекватного перевода художественного текста, говорится о необходимости воспроизводства авторского стиля и в целом колорита подлинника. Особое внимание уделяется передаче содержания, имеющего непосредственно национально-культурную специфику.

Источники исследования. Основные источники исследования можно разделить на три группы. Прежде всего в качестве источников использованы тексты повестей Л.Н.Толстого и их азербайджанских переводов. Теоретические принципы проводимого исследования основываются на анализе научной литературы по переводоведению, по творчеству Л.Н.Толстого, а также общенаучные труды по филологии. В качестве важнейших источников исследования были использованы толковые и двуязычные словари, специальные словари фразеологических единиц, пословиц и поговорок, а также энциклопедические справочники.

Методологическую основу исследования составили общие принципы теории художественного перевода, вытекающие из фундаментальных трудов таких ученых, как Аристотель, М.М.Бахтин, Р.Барт, В.М.Жирмунский, Р.О.Якобсон, А.В.Федоров, В.Н.Комиссаров, Дж.К.Катфорд, Ж.-П.Сартр, Э.Хауген, А.Шариф и др. Это такие принципы, как всеобщая органическая связь всех отдельных элементов текста, предполагающая учет всех фрагментов текста при анализе каждого отдельного фрагмента, а также признание переводимости художественного текста.

Методы исследования. Основными методами исследования явились описательный и сопоставительный методы. Поскольку диссертация посвящена переводам художественных текстов, в работе широко используется метод филологического анализа.

Апробация исследования. Об основных результатах проводимого исследования регулярно докладывалось на заседаниях кафедры теории и практики перевода Бакинского славянского университета, теоретических семинарах БСУ, вузовских, межвузовских, республи-

канских и международных конференциях. Результаты исследования нашли отражение в 12 публикациях.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы исследования, определяется его объект и предмет, основная цель и конкретные задачи, научная новизна, методы, источники, теоретическая и практическая ценность диссертации, а также положения, выносимые на защиту, даются сведения об апробации исследования.

Первая глава называется «**Основные проблемы теории художественного перевода**» и состоит из трех подглав. **Первая подглава первой главы** называется «**Культурные и культурологические проблемы теории перевода**». Здесь говорится о том, что при восприятии переводного текста, как правило, имеет место так называемое «ложное понимание», когда читателю кажется, что ему все понятно, а на самом деле понятно очень мало. Идентичное восприятие художественного текста сопровождает чтение и оригинальных произведений. Например, тексты о Баку второй половины XX в. сегодня воспринимаются как совершенно понятные, в то же время они в очень незначительной степени адекватны пониманию нашими современниками. Культурные феномены, представленные в системе иного кода интерпретируются уже в системе кода перевода. При этом чрезвычайно знаменательно, что код оригинала оказывается просто не востребуемым. Например, герои Шекспира на русском языке говорят как русские люди, и мало кому интересно, что речь идет о людях, живших 500 или более лет назад. Вообще культурный фон имеет очень большое значение для восприятия эстетической информации. Например, в современном театре и кино сложилась традиция осовременивания внешних атрибутов старых пьес о жизни людей Средневековья или античности. Так, ставят «Ромео и Джульетту», где действие происходит в современном Нью-Йорке, а сами герои – это студенты Гарварда или жители небольшого американского города на Среднем Западе. Подобная модель модернизации может быть экстраполирована на переводы художественных текстов. То есть, если массовый русский читатель

воспринимает Шекспира на русском языке, для него не столь существенно то обстоятельство, что это английский писатель, писавший на английском языке. Конечно, читатель, и тем более массовый, не ошибается в своих оценках. Дело в том, что люди оценивают тексты, а имена ассоциируются в их сознании с конкретными текстами. Тексты подлинников для них просто не существуют, по той причине, что они не актуальны. Эта ситуация хорошо прослеживается на уровне детского восприятия любимых сказок. Так, детям не важно, что сказки братьев Grimm являются переводами с немецкого. Они этого не знают. Вопрос лишен актуальности, поскольку ребенок любит саму сказку. В данном случае важен сам предмет, а не история предмета. Все сказанное имеет отношение к культуре подлинника и перевода.

Вторая подглава первой главы называется «**Лингвистические проблемы теории перевода**». Здесь говорится о важности выделения в переводоведении лингвистических основ. Закономерность разговора о лингвистических основах непосредственно связана с тем, что в процессе перевода выполняющий эту операцию человек оперирует языковыми единицами различного уровня. Классической работой по переводу была и остается книга А.В.Федорова «Основы общей теории перевода». Самая большая глава книги называется «Условия выбора языковых средств в переводе». А.В.Федоров здесь уделяет внимание самым, казалось бы, незначительным деталям. Наряду с такими проблемами перевода, как подбор нужного слова, замена безэквивалентной лексики, передача в переводе слов-названий экзотических реалий, перевод идиом и других сложных фрагментов текста, исследователь уделяет внимание использованию категории вида или передаче на русском языке функции артикля¹. Рассматривается даже такой фактор, как богатство причастных форм русского языка и различие синтаксических возможностей. Анализ данной главы книги А.В.Федорова свидетельствует о том, что ни один аспект переводимого текста как семантико-структурной целостности не остается за рамками внимания исследователя. Самые мелкие детали анализируются столь же подробно, как и текст в целом. Например, особое внимание уделяется фонетическому оформлению слов

¹ Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983, с. 176.

подлинника в языке перевода¹. Указанные А. В. Федоровым аспекты перевода имеют большое значение и должны учитываться в переводческой практике. Однако не все они в одинаковой степени актуальны. Так, например, субституция артикля не представляется проблемой. В русском или азербайджанском языке артикли отсутствуют, но при этом значение определенности и неопределенности присутствует контекстуально. При изучении английского языка особое значение придается употреблению определенного артикля, специально оговариваются случаи его использования или отсутствия. Все это лишено смысла с точки зрения тех языков, в которых артикли отсутствуют. Что касается перевода, то сам контекст подсказывает, в каких случаях необходимо использовать восполняющие средства.

Дж.К.Катфорд указывает, что «перевод – это операция, производимая с языками, это процесс замены текста на одном языке текстом на другом языке. Ясно поэтому, что любая теория перевода должна опираться на теорию языка – общелингвистическую теорию»². Мнение ученого высказано однозначно и не предполагает интерпретации. Ключевое значение для теории перевода имеет то обстоятельство, что язык рассматривается как поведение³. Следует отметить, что такое отношение к языку признавалось далеко не всеми исследователями. Если связывать историю языкознания с существующими этапами развития учения о языке, то придется признать существование трех этапов – сравнительно-исторического, системно-структурного и когнитивного. Последний этап, переживаемый нами сегодня, по всеобщему признанию, находится еще в стадии формирования. На наш взгляд, важным обстоятельством в контексте когнитивизма является его объединяющий характер. Иными словами, в настоящее время литературоведение и языкознание вновь объединяются, как это имело место в период классической филологии. В настоящее время это происходит на базе научного аппарата, целей и методов когнитивной науки, игнорирующей условное разграничение филологических наук. Модели культурного поведения детерминировали модели поведения языкового. Такого рода запрограммирован-

¹ Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983, с. 157.

² Катфорд Дж. К. Лингвистическая теория перевода. Об одном аспекте прикладной лингвистики. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009, с. 11.

³ Там же, с. 13.

ность, на наш взгляд, является филогенетической, поэтому конкретные мотивы образования тех или иных моделей сегодня почти невозможно объяснить. Кроме того, те сообщества, в контексте которых эти модели были созданы, являлись носителями иной морали, поэтому и сами члены этих древних сообществ сегодня для нас оказываются «другими», носителями иной ментальности. Следовательно, понимание движущих сил и прагматических установок, определивших характер тех или иных моделей, требует проникновения в духовную структуру феномена «другого», даже если этот «другой» является нашим предком. Экспраполируя данную проблему на литературно-художественный материал, следует отметить, что она затрагивает не только литературу иноязычную, но и «родную».

Третья подглава первой главы называется «**Специфические аспекты теории перевода**». Переводческий дискурс включает в себя не только лингвистическую и культурологическую проблематику, но и собственно переводческую или переводоведческую. Конечно, не всегда просто разграничить указанные области переводческих проблем, но так или иначе они дают о себе знать. В массовом сознании перевод обычно ассоциируется с художественным переводом, самые общие проблемы перевода при этом даже не подразумеваются. Р.О.Якобсон, как известно, выделял три вида перевода, которые, несмотря на различия типологического характера, сохраняли и общность задач. Так, он выделял внутриязыковой перевод, межъязыковой и межсемиотический перевод¹. В первом случае речь идет о переименовании или интерпретации, когда средства одного языка заменяются средствами того же языка. Простейший случай такого перевода это парафраза. Во втором случае речь идет о субституции вербальных средств одного языка вербальными средствами другого языка. Наконец, в третьем случае, названном Р. О. Якобсоном *трансмутацией*, имеется в виду передача кода естественного языка иными семиотическими системами. На наш взгляд, сюда можно отнести язык глухонемых и даже балетные постановки. Такая постановка проблемы не проводит четких границ между методикой или средствами перевода. Например, в случае межъязыкового перевода вполне может быть использовано одно из

¹ Якобсон Р.О. О лингвистических аспектах перевода. В кн.: Якобсон Р.О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985, с.17.

основных средств, или моделей, внутриязыкового перевода. Разумеется, критерием разумности такого приема является его прагматическая логичность. Например, если в русском переводе топоним *Азербайджан* не сохраняется, а передается как *страна огней*, то это как раз тот случай, когда межъязыковой перевод прибегает к методике внутриязыкового. Как уже было отмечено, такое совмещение должно быть прагматически осмыслено, т.е. переводчик должен проделывать подобную операцию не механически, или ради ненужной помпезности, излишнего пафоса, а ориентируясь на достижение максимальной коммуникативной эффективности. Прагматика в данном случае совпадает с коммуникативными целями.

В переводоведении встречаются попытки увязать проблемы перевода с общесемиотической проблематикой. Так, Л.С.Бархударов говорит о связи перевода с семантикой, прагматикой и синтактикой¹. В этой связи следует отметить, что ничего необычного в этом нет. Естественно, если речь идет о передаче определенного внеязыкового смысла, выраженного средствами одного языка, средствами другого языка, то приходится учитывать отмеченные три уровня передачи. Точнее, эти три уровня вырисовываются сами по себе. Так, уровень семантики означает передачу смысла. Уровень синтактики предполагает идентичные конфигурации, т.е. в языке перевода эквивалентное слово должно быть охвачено теми же синтаксическими, контекстными связями, что и в языке подлинника. Иными словами, подлиннику должно соответствовать не только переводимое слово, но и соответствующий контекст. Наконец, прагматический уровень требует того же уровня выразительности, прагматической силы, эффективности. Л.С.Бархударов не дает точного определения того, что он понимает под *прагматикой*, но отмечает, что однозначного ответа на вопрос об обязательности прагматических значений нет².

Как показывает анализ литературы вопроса, в этой области существуют как объективные, так и субъективные причины. Исторически переводы фундаментальных текстов существенным образом повлияли на развитие языков мира. В настоящее время возможность адекватного перевода говорит о богатейших ресурсах

¹ Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международные отношения, 1975, с. 68.

² Там же, с. 69.

самого языка. Ф.Велиханова приводит слова Мамеда Ариффа о том, что азербайджанские переводчики смогли перевести гениев русской литературы, потому что азербайджанский литературный язык им это позволил¹. Это очень верное и обоснованное замечание еще раз доказывает то, что мастерство переводчика в значительной степени заключается в обнаружении возможностей самого языка.

Вторая глава диссертации называется «**Отец Сергей**» в азербайджанском переводе». В этой главе сопоставительному анализу подвергаются тексты подлинника повести Л.Н.Толстого и азербайджанского перевода, выполненного Р.Агаевым. Отмечается, что в целом перевод можно считать удачным. Проводимый анализ нацелен на обнаружение фактов переводного текста, препятствующих восприятию толстовской мысли и толстовского слова. Конечно, на это можно возразить, что ни на одном другом языке воссоздать слово Л. Н. Толстого просто невозможно уже в силу другого языка и другого авторства. Ведь за перевод ответственен не Л.Н.Толстой, а переводчик, в данном случае Р.Агаев. Важнейшим фактором перевода выступает сам язык, что же касается особенностей языка писателя, то они непосредственно связаны с особенностями того естественного языка, на котором этот писатель пишет. Иными словами, ресурсы естественного языка обуславливают мастерство писателя. Поэтому говорить о воспроизведении стиля, языка и особенностей авторского мастерства, его своеобразия в переводе достаточно сложно.

В подлиннике повесть начинается следующим образом: «В Петербурге в сороковых годах случилось удивившее всех событие: красавец, князь, командир лейб-эскадрона кирасирского полка, которому все предсказывали и флигель-адъютантство и блестящую карьеру при императоре Николае I, за месяц до свадьбы с красавицей фрейлиной, пользовавшейся особой милостью императрицы, подал в отставку, разорвал свою связь с невестой, отдал небольшое имение своё сестре и уехал в монастырь, с намерением поступить в него монахом»². В переводе первая и вступительная фраза повести звучит следующим образом: “Qırxıncı illərdə Peterburqda hamının təəccübünə səbəb olan bir hadisə baş verdi: imperator I Nikolayın yanında parlaq

¹ Велиханова Ф. История перевода Азербайджана. Баку: Элм, 1994, с. 76.

² Толстой Л. Н. Отец Сергей // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 12. М.: Художественная литература, 1978, с. 342.

mənsəb qazanacağına hamının böyük ümid bəslədiyini, Kirasir alayı leyb-eskadronunun komandiri, yaraşığı gənc knyaz, imperatriçanın yanında xüsusi şəfqətə malik olan gözəl freylina ilə toylarına bir ay qalmış istefaya çıxdı, adaxlısı ilə bütün əlaqələri kəsdi və özünün o qədər də böyük olmayan mülkünü bacısına verərək, rahib olmaq məqsədilə monastıra getdi”¹. Перевод полностью соответствует в информационном отношении подлиннику. Однако если речь идет о сохранении своеобразия языка подлинника, то необходимо уделить пристальное внимание частностям. Эти частности во многом определяют лицо текста и его своеобразие. Сразу обращает на себя внимание субституция русского слова *событие* азербайджанским *hadisə*. Дело в том, что *событие* ассоциируется с чем-то неординарным, отсюда, например, и возможность переносного употребления этого слова в значении «нечто значительное, знаковое, запоминающееся». Сравним, например, «о том, что представляет собой выдающееся происшествие, явление, выходящее за рамки обычного течения жизни»². Азербайджанское *hadisə* ассоциируется с «происшествием», но вовсе не «событием». У этого слова есть и другое значение – «явление», которое в данном контексте исключается.

Такое же стилистическое несоответствие оригиналу обнаруживает и конструкция *hamının təəccübünə səbəb olan*, которое призвано заменить одно толстовское слово *удивившее*. Выражение *təəccübünə səbəb olan* представляет собой канцеляризм, это штамп делового языка. Идентичная конструкция употребляется и в русском языке: *стало причиной удивления*. В обычном живом разговорном языке этому штампу соответствует выражение *удивившее всех* и т.д. На наш взгляд в данном контексте эту фразу можно было бы перевести следующим образом: *hamını təəccübləndirən əhvalat baş verdi*.

Толстой пишет, что Касатскому «все предсказывали и флигель-адъютанство и блестящую карьеру при императоре». В переводе: «*imperator I Nikolayın yanında parlaq mənsəb qazanacağına hamının böyük ümid bəslədiyini*». В переводе по непонятной причине исчезает информация о флигель-адъютанстве. Но ведь речь идет о жизни бывшего офицера. Кроме того, в подлиннике говорится о том, что

¹ Tolstoy L. N. Sergi ata // Tolstoy L. N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 251.

² Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Институт русского языка. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с. 173.

Касатскому предсказывали блестящую карьеру. В переводе «все питали (лелеяли) большие надежды на его блестящую карьеру».

Ясно, что «предсказывать» и «лелеять надежду» совершенно разные вещи. Предсказывать можно и врагу, и совершенно постороннему человеку. «Лелеять надежду» – *ümid bəsləmək* – можно только, трепетно думая о собственной судьбе или судьбе очень близкого человека. Большой свет, двор императора только и делал, что предсказывал взлет и падение людей, появившихся на его горизонте. Именно об этом и говорит Толстой. Лелеять большие надежды на блестящую карьеру Касатского могли бы его родители.

На первый взгляд довольно простое предложение у Толстого имеет очень серьезный и глубокий смысл. Так, он пишет: «Мальчик выдавался блестящими способностями и огромным самолюбием»¹. В переводе: “Oğlan parlaq qabiliyyəti və çox güclü izzəti-nəfsi ilə fərqlənirdi”².

В азербайджанском языке слово *qabiliyyət*, как правило, ассоциируется с умением себя вести, деликатностью, осмотрительностью и вдумчивостью. В том значении, в котором в русском языке употребляются слова *способности, способный, выделяться своими способностями*, в азербайджанском языке обычно используются слова *istedadlı, hafizəli, bacarıqlı, tez qavrayan* и т.д. Все эти слова, как в русском, так и в азербайджанском языке, принадлежат педагогическому дискурсу. Что же касается слова *qabiliyyət*, то оно не ассоциируется непосредственно с дискурсом обучения и проявления способностей к учебе. В Азербайджанско-русском словаре слово *qabiliyyət* дается в трех значениях: «1. способность, умение, восприимчивость; 2. достоинство, вежливость, галантность, деликатность; 3. аккуратность, благоразумие, зрелость»³. Можно утверждать, что чаще всего это слово встречается в третьем значении. Что касается второго, то, как отмечалось выше, чаще всего реализуются значения «вежливость» и «деликатность». Разумеется, первое значение слова *qabiliyyət* также реально существует и встречается в различных контекстах, но, на наш взгляд, оно ассоциируется с семейной

¹ Толстой Л. Н. Отец Сергей // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 12. М.: Художественная литература, 1978, с. 242.

² Tolstoy L. N. Sergi ata // Tolstoy L. N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 251.

³ Азербайджанско-русский словарь в 4 томах. Том 1. Баку: Елм, 1986, с. 387.

«умелость». Конечно, не исключается употребление и в значении «способный, обладающий способностями; об ученике». Диапазон значения довольно широкий, следовательно, приходится выбирать общеупотребительное слово. Толстовский контекст по всем параметрам предполагает в переводе обращение к понятию «талантливый», Касатский выделялся не «способностями» в нашем сегодняшнем смысле, а «талантами». Нам представляется, что в рассматриваемом контексте русское словосочетание *выдавался блестящими способностями* означает, что «он был очень талантлив». Следует также обратить внимание на то обстоятельство, что Толстой использует слово *выдавался*, а не *выделялся* (среди других учеников). *Выдавался*, – следовательно, «был выдающимся».

В пользу «талантов», а не «способностей» говорит и определение *блестящие*. Проведенный анализ говорит о том, что в азербайджанском переводе следовало использовать слово *istedadli*, а не *qabiliyyətli*.

Обращает на себя внимание и субституция слова *самолюбие* в азербайджанском переводе. В русском языке существует парадигма смежных понятий, само существование которой говорит о возможном смысловом пересечении, но не тождестве слов, обозначающих эти понятия. В основном, конечно, следует говорить о таких понятиях, как «самолюбие», «честолюбие», и «тщеславие». Если последнее понятие характеризуется однозначной сниженностью, то первые два не встречают столь категоричную оценку. Слово *самолюбие* в МАС определяется как «чувство собственного достоинства, сочетающееся с ревнивым отношением к мнению о себе окружающих»¹. На наш взгляд, Словарь отражает довольно сложное явление, значение, за которым стоит не одно явление, а некоторый диапазон. В быту, как правило, самолюбие проявляется в уважении к себе, соответственно отсутствие самолюбия воспринимается как неуважение к себе. Другое дело любое положительное чувство может быть доведено до абсурда. Что касается ревнивого отношения к мнению о себе окружающих, то, как и всякое нездоровое чувство, оно характеризует крайность.

Значение слова *честолюбие* в МАС определяется как «стремление добиться высокого, почетного положения, жажда известности, славы»². Что касается *тщеславия*, то это «стремление к славе,

¹ Словарь русского языка в 4 томах. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с. 20.

² Там же, с. 672.

почестям, почитанию»¹. Анализ этих двух словарных статей создает впечатление о фактической идентичности понятий «честолюбие» и «тщеславие». На самом же деле эти понятия поддаются четкой дифференциации. Дело в том, что честолюбие – это желание быть лучше всех, а не просто жажда славы, честолюбивый человек не хочет незаслуженной славы, он хочет поразить воображение людей своими неординарными возможностями. Простая жажда славы и почестей – это как раз и есть тщеславие. Хотя в двуязычном русско-азербайджанском словаре *тщеславие*² и *честолюбие*³ переводятся одним словом *şöhrətpərəstlik*. Что касается самолюбия, то, как уже отмечалось, это уважение к себе. Если говорить о пересечении этих понятий, то самолюбие не обязательно делает человека честолюбивым, но оно также заставляет его стремиться обладать реальными преимуществами в любой интересующей его сфере. Как самолюбие, так и честолюбие, далеки от тщеславия.

В Русско-азербайджанском словаре *самолюбие* переводится как *heysiyyət, mənlik, şəxsiyyət, şərəf, izzəti-nəfs*⁴. Переводчик избирает последнее из этих пяти слов. На наш взгляд, оно не подходит прежде всего по той причине, что является необычным, неупотребительным и выпяченным. Это фактический арабизм, почти не употребляющийся на азербайджанской почве. Видимо, наиболее подходящим в рассматриваемом контексте является обычное азербайджанское слово *mənlik*. Оно и понятно, и широко употребительно, и характеризуется положительной коннотацией, что и делает его лучшим субститутом русского слова *самолюбие*. Кроме того, в азербайджанском контексте уместно было бы и слово *qeyrətli*, поскольку именно это чувство доминирует в нравственной структуре Касатского.

Толстой продолжает, стремясь показать, в чем проявлялось самолюбие Касатского: «...он был первым и по наукам, в особенности по математике, к которой он имел особенное пристрастие, и по фронту и верховой езде»⁵. В переводе: “həm elmlərdə, xüsusilə də lap

¹ Словарь русского языка в 4 томах. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с. 431.

² Русско-азербайджанский словарь в 3 томах. Том 3. Баку: Гянджик, 1983, с. 359.

³ Там же, с. 491.

⁴ Там же, с. 117.

⁵ Толстой Л.Н. Отец Сергей // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 12. М.: Художественная литература, 1978, с. 342.

uşaqlıqdan böyük həvəs göstərdiyi riyaziyyatda, həm də hərbi biliklərə yiyələnməkdə və at sürməkdə birinci idi”¹.

Тщательный сравнительный анализ подлинника и перевода выявляет некоторые неточности в последнем. Во-первых, переводчик позволяет себе совершенно непонятное дополнение к Толстому. В подлиннике речь идет о том, что Касатский имел особенное пристрастие к математике. Переводчик пишет, что он проявлял с самого детства большой интерес к математике (*lap uşaqlıqdan böyük həvəs göstərdiyi riyaziyyatda*). Откуда он взял, что Касатский с самого детства проявлял этот интерес или пристрастие, не совсем ясно. Дело не в том, что трансформируется авторский текст, не понятны мотивы переводчика. Возможно, он решил таким образом увеличить достоинства талантливого мальчика. Возможно, это «с самого детства» призвано усилить экспрессию текста, сделать его более эмоциональным. Во всяком случае этого нельзя было делать. Если речь идет о сохранении своеобразия языка и стиля великого писателя, то это как раз образец пренебрежительного отношения к своеобразию подлинника.

Hərbi biliklər, которыми переводится *фронт*, не совсем точно передают значение этого слова. *Hərbi biliklər* – это военные науки, военные знания. Что же касается *фронта* или устаревшего варианта *фрунт*, то здесь прежде всего подразумевается строевая подготовка, поскольку основное значение слова определяется как «шеренга, войсковой строй»².

В заключение анализа, проведенного в этой главе отмечается, что отрицательная особенность перевода состоит в своевольном и неоправданном сокращении текста. Как было показано выше, во многих местах текста переводчик по непонятной причине не переводит словосочетания и целые конструкции. Причем это делается тогда, когда соответствующий перевод не представляет сложностей. Самым обычным и закономерным следствием таких сокращений является нарушение темпа и динамики толстовского повествования. На этом фоне неверная субституция отдельных слов даже не производит впечатления грубой ошибки.

Объективной причиной переводческих неудач является несовпадение грамматического строя русского и азербайджанского языков.

¹ Tolstoy L.N. Sergi ata // Tolstoy L. N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 251.

² Словарь русского языка в 4 томах. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с. 584.

Предложения Толстого иногда довольно сложны и не поддаются переводу. В таких случаях громоздкими выглядят и переводы. Учитывая всё сказанное, конечно, говорить о сохранении особенностей индивидуального стиля Толстого в азербайджанском переводе довольно сложно. Эти особенности складываются из неповторимого своеобразия мысли и слога писателя. И то, и другое в переводе подвергаются трансформациям.

Третья глава диссертации называется «**Хаджи-Мурат**» в азербайджанском переводе». В диссертации анализируется перевод, выполненный М.Эфендиевым. Отмечается, что повесть «Хаджи-Мурат» является одним из самых значительных произведений позднего Л.Н.Толстого. Написанная в 1896-1904 гг. и опубликованная в 1912 г., повесть по сей день производит сильнейшее впечатление на читателей. Поскольку в ней описываются события кавказской войны XIX в., она все время вызывает интерес как исследователей, так и широких кругов любителей художественной литературы. «Хаджи-Мурат» занимает особое место в творчестве Льва Николаевича Толстого. В комментариях к 14 тому собрания сочинений писателя указывается: «Среди множества замыслов Толстого позднего периода был один, судьба которого оказалась особой. Замысел этот отличался исключительной стойкостью и жизнеспособностью. Несмотря на разного рода внешние и внутренние препятствия, он достиг полной художественной зрелости и завершенности. Речь идет о «Хаджи-Мурате» - повести, не публиковавшейся при жизни Толстого согласно его желанию, но по праву считающейся его художественным завещанием»¹.

Особый интерес «Хаджи-Мурат» в разные времена вызывает и на Кавказе. И сегодня повесть Л.Н.Толстого пользуется на Кавказе широкой популярностью. Возможно, это мотивировано событиями постсоветского времени. Так или иначе повесть «Хаджи-Мурат» относится к тем величайшим текстам мировой литературы, которые читаются на протяжении долгого исторического времени, завоевывают сердца все новых поколений, представляют собой образец высокой литературы и гражданского мужества.

Понимание историко-культурной достоверности повести «Хаджи-Мурат» заставляет предъявлять особые требования и к

¹ Толстой Л. Н. Хаджи-Мурат // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 14. М.: Художественная литература, 1983, с. 487.

переводам на другие языки. В соответствии с заявленным мотивом информационной достоверности мы особое внимание уделяем именно данному аспекту. Конечно, несоответствие перевода оригиналу с точки зрения информационной достоверности отдельных деталей может на первый взгляд показаться совершенно незначительным, поскольку общий костяк фабулы и сюжета, естественно, сохраняется. Однако это первое впечатление неверно, поскольку именно соответствие отдельных деталей и составляет в целом историко-культурную достоверность художественного произведения. Приведем лишь некоторые примеры, достаточно убедительно иллюстрирующие нашу основную мысль.

В главе XI повести говорится о том, как адъютант кавказского наместника Лорис-Меликов просит Хаджи-Мурата рассказать историю своей жизни. Л.Н.Толстой пишет: «Расскажи мне (по-татарски нет обращения на вы) все с начала, не торопясь, – сказал Лорис-Меликов, доставая из кармана записную книжку»¹.

В переводе читаем: “Mənə danış (tatar dilində, danışıq zamanı ehtiram əlaməti olaraq “sən” əvəzinə “siz” demirlər), özü də lap əvvəldən, arxaun-arxaun – Loris-Melikov xırda cib dəftərini çıxartdı”².

Здесь много мелких неточностей или несоответствий толстовскому тексту, которые совершенно меняют стилистику текста. Конечно, смысл остается неизменным, но стиль писателя, как известно, также немаловажный фактор структурно-семантической организации текста. Так, фраза Толстого емкая и содержательно насыщенная. Иными словами, Толстой не повторяет сказанного, будучи уверенным в ясности пресуппозиции. Фоновая информация в данном случае носит прозрачный характер и поэтому универсальный. Он говорит *по-татарски нет обращения на вы*, не сомневаясь в ясности пресуппозиции или культурной информации о различиях между формами единственного и множественного чисел в данном контексте. Переводчик не считает, что информация пресуппозиции носит эксплицитный характер и поэтому специально эксплицирует ее: *tatar dilində, danışıq zamanı ehtiram əlaməti olaraq “sən” əvəzinə “siz” demirlər*. В переводе экспликация фоновой информации связана с выражением

¹ Толстой Л. Н. Хаджи-Мурат // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 14. М.: Художественная литература, 1983, с. 67.

² Tolstoy L.N. Hacı Murad // Tolstoy L.N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 183.

ehtiram əlaməti olaraq и “*sən*” *əvəzinə*. Ясно, что экспликация того, что Толстой считает совершенно излишним упоминать, делает текст «другим» и меняет стиль русского писателя до неузнаваемости.

«Расскажи мне (по-татарски нет обращения на вы) все с начала, не торопясь» – это предложение имеет обычную структуру, где все конstituенты текста находятся на своем месте. Информация, данная в скобках, никакого отношения к речи Лорис-Меликова не имеет. «По-татарски нет обращения на вы» являются словами Толстого, и, если бы даже скобок не было, всё равно было бы ясно, что это слова автора, а не персонажа. Если скобки и слова, заключенные в них, убрать, то останется фраза: «Расскажи мне все с начала, не торопясь». Как видим все члены предложения на своем месте.

В азербайджанском переводе: “*Mənə danış (tatar dilində, danışığ zamanı ehtiram əlaməti olaraq “sən” əvəzinə “siz” demirlər), özü də lap əvvəldən, arxaıyn-arxaıyn – Loris-Melikov xırda cib dəftərini çıxardı*”. Если в переводе убрать заключенные в скобки слова автора, то останется “*Mənə danış özü də lap əvvəldən, arxaıyn-arxaıyn*”. Как видим, перевод является неполным с семантико-структурной точки зрения. Что значит *Mənə danış özü də lap əvvəldən*, должно было быть *Mənə hər şeyi danış*. Конституент «все», опущенный в переводе, в оригинале носит важную смысловую нагрузку. Речь идет о том, что Лорис-Меликов ждет от Хаджи-Мурата именно полного рассказа, где ничто не будет забыто или пропущено.

Указанные недочеты перевода, конечно, играют существенную роль. Однако здесь мы хотели бы обратить внимание на более существенный недостаток. Стоит еще раз вспомнить указание Толстого на то, что *по-татарски нет обращения на вы*. Эта информация имеет первостепенную важность для речевой характеристики персонажей. На самом деле, разумеется, здесь речь идет о речевой характеристике не только отдельных персонажей, но народа и его культуры в целом. В этом отношении обращает на себя внимание перевод следующего фрагмента. У Толстого читаем: «Хорошо, - сказал Хаджи-Мурат. – Веревка хороша длинная, а речь короткая. – Ну, молчать буду, - сказал Бата»¹.

¹ Толстой Л. Н. Хаджи-Мурат // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 14. М.: Художественная литература, 1983, с. 27.

В переводе: “Yaxşı, - dedi. – İpin uzunlu, sözün qıyası! – Düz buyurursunuz, danışmam, - Bata razılaşıdı”¹.

Выражение *Düz buyurursunuz* никак не согласуется с утверждением Толстого о том, что *по-татарски нет обращения на вы*. В переводе мы видим не только обращение Баты к Хаджи-Мурату на *вы*, но и совершенно не свойственное для горца слово *buyurursunuz*. Более того, фраза *düz buyurursunuz* типична для азербайджанцев нашего времени, но даже не для азербайджанских тюрок того времени. Самое важное, как отмечалось, несоответствие указанию на то, что *по-татарски нет обращения на вы*. Ведь Толстой специально это оговаривает, считает нужным дать это объяснение. Переводчик также тщательно переводит это сообщение Толстого, но забывает об этом важном факторе и на следующих страницах текста перевода.

В заключении подводятся итоги исследования. Отмечается, что особое значение при переводе художественного произведения приобретает раскрытие содержания культурных реалий. Казалось бы, это элементарный и бесспорный принцип, тем не менее он встречается крайне редко. Объективной причиной такого несоответствия культуры перевода культуре подлинника является сам факт другого языка. Построение заданного смысла на новом языке или попытка его воспроизведения наталкиваются на несоответствие понятийных систем двух языков. Сам факт существования лакун вовсе не означает, что несоответствие систем двух языков ограничивается лакунами. Несответствие языкового материала прежде всего обнаруживается на уровне образных основ. Как правило, оригинальность и неповторимость образных основ носит не единичный, а системный характер.

Проанализированные в исследовании переводы повестей «Отец Сергей» и «Хаджи-Мурат», позволили выявить целый ряд типических особенностей. Конечно, эти особенности могут считаться ошибками переводчиков. Но даже в этом случае они имеют объективные причины. Например, важнейшим моментом азербайджанских переводов является непрочитанность фоновой информации. Азербайджанские переводчики в большинстве случаев просто не знакомы с вертикальным контекстом этих произведений. Здесь следует подчеркнуть, что наши замечания ни в коем случае не должны восприниматься как требование к буквальному переводу. Естественно,

¹ Tolstoy L.N. Hacı Murad // Tolstoy L.N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 143.

художественный перевод носит творческий характер. Однако нельзя забывать того, что в переводе учет контекста со всеми его тонкостями имеет первостепенное значение для сохранения авторской концепции и индивидуального стиля писателя.

Указанная проблема не востребоваемости информации вертикального контекста значительно возрастает в условиях перевода произведения на другой язык и прочтения переводного текста. Следовательно, в переводе комментариев приобретает еще большее значение. Между тем одним из серьезных недостатков рассмотренных нами переводов повестей «Отец Сергей» и «Хаджи-Мурат» является слабость комментирующего материала. Более того, в переводе «Отца Сергия» комментарии отсутствуют начисто. В переводе «Хаджи-Мурата» они имеются, но не являются достаточными как в количественном, так и в качественном отношении. Причем, как показало исследование, в переводе таких произведений, как повести Л.Н.Толстого, комментарии должны быть разных типов. Как минимум можно выделить три типа комментариев. Первый – это филологический комментарий. Второй – историко-культурный. Третий – специальный, фактологический. Перевод «Отца Сергия» не дает никаких пояснений даже по поводу экзотических реалий. Получается, что все они известны азербайджанскому читателю. На самом деле, как отмечалось выше, они неизвестны даже современному русскому читателю.

Таким образом, все вышесказанное дает основание говорить о том, что для устранения серьезных переводческих ошибок, связанных с сохранением образной системы подлинника, индивидуального стиля автора в переводе, а также с передачей фоновой информации оригинала, требуются новые переводы данных произведений на азербайджанский язык.

В заключении диссертации подводятся итоги исследования.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях автора:

1. О своеобразии индивидуального стиля Л.Н.Толстого в повести «Хаджи-Мурат» // Тагиевские чтения. Баку: Китаб алэми, 2004, с.378-380

2. Об образе отца Сергия как положительного героя в повести Л.Н.Толстого «Отец Сергей» // Материалы XVIII Республиканской научной конференции докторантов и молодых ученых. Т.2. Баку: Мутарджим, 2013, с. 138-140

3. К особенностям лексической субституции в азербайджанском переводе повести Л.Н.Толстого «Хаджи-Мурат» // Научное обозрение: Гуманитарные исследования. М., 2015, № 6, с. 63-65
4. «Хаджи-Мурат» Л.Н.Толстого в азербайджанском переводе. Степень учета информации оригинала // Материалы VI Международной научной конференции. Ч.1. Баку, 2015, с. 87-89
5. Об идее повести «Отец Сергей» Л.Н.Толстого // Материалы XIX Республиканской научной конференции докторантов и молодых ученых. Т.2. Баку: АГЭУ, 2015, с. 89-92
6. О христианском альтруизме в повести «Отец Сергей» Л.Н.Толстого // Евразийский Союз Ученых. М., 2015, № 5, с. 92-95
7. К проблеме русской классической литературы на азербайджанском языке // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2015, № 4, с. 183-190
8. Философское содержание «Отца Сергия» Л.Н.Толстого и передача его в азербайджанском переводе // Cambridge Journal of Education and Science, №2 (14), (July-December). Volume VI. Cambridge University Press, 2015, 642 p., p. 353-359
9. К вопросу о лингвистических основах перевода // Ученые записки. АУЯ. Баку, 2016, № 2, с. 79-84
10. Культурный и культурологический факторы перевода. Вертикальный контекст // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2016, №1, с. 106-110
11. Восстановление фоновой информации в азербайджанском переводе повести Л.Н.Толстого «Отец Сергей» // Язык и литература. БГУ. Баку, 2016, №2, с.217-221
12. Проблема сохранения индивидуального стиля Л.Н.Толстого в азербайджанском переводе повести «Хаджи-Мурат» // Известия Педагогического университета. АГПУ. Баку, 2016, № 1, с.43-52

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

HÜSNİYYƏ NOVRUZ qızı ƏLİYEVƏ

**MÜƏLLİFİN FƏRDİ ÜSLUBUNUN VƏ ORİJİNALIN OBRAZLI
SİSTEMİNİN TƏRCÜMƏDƏ SAXLANILMASI PROBLEMLƏRİ
(L.N.Tolstoyun “Sergi ata” və “Hacı Murad” povestlərinin
Azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında)**

5718.01- Dünya ədəbiyyatı (Rus ədəbiyyatı)
5716.01- Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Rafiq Manaf oğlu Novruzov

Rəsmi opponentlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Rüstəm Kamal oğlu Rəsulov

filologiya elmləri doktoru, professor
Lyudmila Hacıbala qızı Səmədova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Dünya ədəbiyyatı və Azərbaycan ədəbiyyatı
kafedraları

Müdafiə “___” _____ 2017-ci il saat ____-da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri doktoru,
professor**

N.Ş.Məmmədov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hamıya məlum olduğu kimi, müasir dövrdə dünya bədii klassikasına olan maraq durmadan artmaqdadır. Yeni tərcümələr edilir, ixtisar edilmiş, yaxud müasir ədəbiyyatşünaslar tərəfindən artırılmış yeni variantlar nəşr edilir, yeni ekranlaşdırmalar həyata keçirilir. Bütün bunlar sübut edir ki, klassik ədəbiyyat doğrudan da dünyada hansısa xüsusi bir missiyanı yerinə yetirir. O, hər şeydən öncə, əbədi dəyərləri təbliğ etməklə, təsirli şəkildə müasir dünyadakı qeyri-sabitliyə qarşı çıxır. Bəşəriyyət öz təcrübəsində əmin olur ki, dünya klassikasına müraciət, gənc nəsillərin klassik nümunələr əsasında tərbiyəsi cəmiyyətin mənəvi səviyyəsini yüksəldir və bütün sosial təşəbbüslərdə xüsusi əxlaqi keyfiyyətlər nümayiş etdirir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Respublika Prezidentinin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə dünya klassik ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzrə yeni proqram fəaliyyət göstərir.

Lev Nikolayeviç Tolstoyun yaradıcılığı bu günə qədər öz əhəmiyyətini nəinki itirməmişdir, əksinə, onun aktuallığı hər zaman artmaqdadır. Dahi yazıcının əsərlərinin motivləri əsasında filmlər çəkilir. Buna parlaq nümunə kimi “Anna Karenina” romanı əsasında çəkilmiş yeni ingilis bədii filmi göstərmək olar. L.N.Tolstoyun əsərləri teatr səhnələrindən düşmür. Onun əsərlərinin yeni nəşrləri işıq üzü görür, növbəti nəşrlər hazırlanır. Yazıcının əsərləri yenidən tərcümə olunur.

Bütün Qafqazda olduğu kimi, Azərbaycanda da dahi rus yazıcısının şəxsiyyəti və yaradıcılığı həmişə böyük nüfuza malik olmuşdur. Bu mənada yazıcının özünün mənəvi mövqeyinin, habelə Qafqaz mövzusunda yazdığı əsərlərin də rolu az olmamışdır. Həqiqət və ədalət Tolstoyun yeganə əxlaqi yönümü olduğundan, onun yaradıcılığına olan dərin maraq azalmır. Bütün bu deyilənlər L.N.Tolstoyun əsərlərinin Azərbaycan dilinə edilmiş mövcud tərcümələrinin ətraflı təhlilinin vacibliyini vurğulayır. Bu qəbildən olan işlərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında son dərəcə az olması mövcud tədqiqat işinin mövzusunun **aktuallığına** dəlalət edir.

Tədqiqatın obyektini L.N.Tolstoyun “Sergi ata” və “Hacı Murad” povestləri və onların Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə mətnləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti müəllifin fərdi üslubunun xüsusiyyətləri baxımından orijinalın və onun obrazlı sisteminin tərcümə variantı ilə uyğunluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın əsas məqsədi orijinala tərcümənin uyğunluq dərəcəsinin, xarakterinin müəyyənləşdirilməsindən, mövcud tərcümə qüsurlarının səbəblərinin aşkara çıxarılmasından ibarətdir.

Əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **konkret vəzifələr yerinə** yetirilmişdir:

- aparılan tədqiqatın prinsipləri dilçilik, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası üzrə mövcud ədəbiyyatlar əsasında müəyyənləşdirilmiş;
- L.N.Tolstoyun “Sergi ata” və “Hacı Murad” povestlərinin mətnləri təhlil edilmiş;
- povestlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş mətnləri təhlil edilmiş;
- L.N. Tolstoyun povestlərinin tərcümə və orijinal mətnlərinin müqayisəli təhlili aparılmış;
- aşkar edilmiş tərcümə qüsurları sistemləşdirilmiş;
- tədqiqatın nəticələri qısa yekunlar şəklində ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi povestlərin orijinal və tərcümə variantlarının ardıcıl müqayisəli təhlilindən, tərcümədəki məna və üslub xarakterli qüsurların aşkara çıxarılmasından, fon biliklərinin məzmununun verilməsindəki müşahidə olunan xətalara təyin edilməsindən, rus yazıçısının fərdi üslubunun qorunmasındakı tərcümə uğursuzluqlarının səciyyəyəndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti aparılan müqayisəli təhlil nəticəsinin mühakimə üçün irəli sürülən əsas kimi götürülməsindən, aşkara çıxarılmış qüsurların sistemləşdirilməsindən və izahından, bədii əsərin orijinalı ilə onun başqa dildəki tərcüməsinin müqayisəli təhlilinin aparılmasının ümumi nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti dissertasiyanın materiallarından və nəticələrindən gələcəkdə tərcüməşünaslıq məsələlərinin öyrənilməsində, Respublikanın ali təhsil müəssisələrində tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasına, leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya üzrə, rus və Azərbaycan ədəbiyyatına dair xüsusi kurslarda istifadə olunmasındadır.

Müdffəyə aşağıdakı əsas müddəalar təqdim edilir:

1. “Sergi ata” və “Hacı Murad” povestlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrinin mətnlərinin orijinala uyğunsuzluğunun tərcüməçidən asılı olmayan səbəbləri müxtəlif sistemli dillərin leksik – qrammatik quruluşunun fərqliliyindədir.

2. Obyektiv xarakterli digər növ uyğunsuzluqlar geniş ümumi ədəbi kontekst ilə bağlıdır. L.N.Tolstoyun povestlərinin və bütövlükdə yaradıl-

cılığının təkrarsızlığı ilə bərabər, onun bədii irsi rus ədəbi-bədii xəzinəsinə aiddir, bu povestlər vahid ədəbi-bədii məkanın xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu irsin tərcümədə, təbii ki, özgə mühitdə mövcud olması bu cür halların məzmunun formaya və bədii formanın ədəbi-bədii ənənələrinə uyğun gəlməməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

3. Tərcümədə rus yazıçısının öz qəhrəmanları haqqında yürütdüyü fikirlər ətrafında ziddiyyətlərə yer verilir.

4. Orijinalda deyilənlərin mənası bir sıra hallarda təhrif olunur.

5. Tərcümədə Tolstoyun üslubu haqqında danışmaq son dərəcə çətinidir, lakin tərcüməçilər təsvirin əsas ahəngini əks etdirməyə nail olmuşlar.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Əgər problemin sırf ədəbiyyatşünaslıq cəhətindən söhbət gedirsə, aydın məsələdir ki, L.N.Tolstoyun yaradıcılığının müxtəlif tərəfləri haqqında çoxlu sayda elmi ədəbiyyat mövcuddur. Yazıçının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrindən danışıldıqda etiraf etməliyəm ki, bu məsələ tədqiqatçıların diqqətindən kənardadır qalmamışdır. Bununla belə, L.N.Tolstoyun əsərlərinin Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrinin ölkə alimlərinin ciddi tədqiqat obyektindən danışımaq çətinidir. Əlbəttə, bədii tərcümənin problemləri ilə xüsusi məşğul olan azərbaycanlı alimlərdən B.H.Tahirbəyov, S.Əsədullayev, Ş.Qurbanov, T.A.Xəlilova, R.M.Novruzov, F.A.Vəlixanova, Z.Ə.Qarabağlı, N.Məmmədov və başqaları rus klassiklərinin tərcümələrinin ayrı-ayrı aspektləri haqqında müxtəlif tədqiqatlar aparmışlar. O ki qaldı bədii tərcümənin ümumi problemlərinə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar K.İ.Çukovski, A.V.Fyodorov, A.Popoviç, P.Antokolski, S.O.Baruzdin, L.S.Barxudarov, S.Vlaxov və S.Florin, Q.A.Qaçeçiladze, L.K.Latışev, İ.Leviy, V.N.Komissarov, A.Lilova, Y.İ.Resker, A.D.Şveyser, E.Q.Etkind və başqaları tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Həm rus, həm də Azərbaycan alimləri öz əsərlərində tərcümə nəzəriyyəsinin ümumi problemlərini, bədii əsərin məzmununun adekvat tərcüməsi ilə bağlı xüsusi məsələləri elmi cəhətdən araşdırmışlar. Bu qəbildən olan əsərlərin əksəriyyətində bədii mətnin tərcüməsində müəllif üslubunun, habelə orijinalın koloritinin bütövlükdə qorunmasının mümkünlüyü vurğulanır. Spesifik milli – mədəni xüsusiyyətlərə malik məzmunun verilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işinin əsas mənbələrini üç qrupa bölmək olar. Əsas mənbə kimi tədqiqatda L.N.Tolstoyun povestlərinin orijinalları və Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə mətnləri istifadə edilmişdir. Aparılan tədqiqatın nəzəri prinsipləri tərcüməşünaslığa, L.N.Tolstoyun yaradıcılığına dair elmi ədəbiyyatın, habelə filologiyaya dair ümumi elmi

əsərlərin təhlilinə əsaslanır. Vacib tədqiqat mənbəyi kimi izahlı və ikidilli lüğətlərdən, frazeoloji vahidlərin, atalar sözləri və məsəllərin xüsusi lüğətlərindən, həmçinin ensiklopedik məlumat kitabçalarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını Aristotelin, M.M.Baxtinin, R.Bartın, V.M. Jirmunskinin, R.O.Yakobsonun, A.V.Fyodorovun, V.N.Komissarovun, C.K.Katfordun, J.-P.Sartın, E.Haugenin, Ə.Şərifin və başqalarının fundamental əsərlərindən irəli gələn bədii tərcümənin ümumi nəzəri prinsipləri təşkil edir. Bu prinsiplər mətnin bütün elementlərinin ümumi üzvi əlaqələrini təşkil etməklə, mətnin hər bir fraqmentinin təhlilində bütün fraqmentlərin nəzərə alınmasını, eyni zamanda bədii mətnin tərcüməsinin mümkünlüyünü təsdiqləyir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın əsas metodları kimi təsviri və müqayisəli metodlar götürülmüşdür. Dissertasiya işi bədii mətnlərin tərcüməsinin təhlilinə həsr olunduğundan, tədqiqat prosesində filoloji təhlil metodundan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri barəsində Bakı Slavyan Universitetinin tərcümə nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasının iclaslarında, BSU-nun nəzəri seminarlarında, respublika ali məktəblərinin elmi konfranslarında və beynəlxalq konfranslarda müntəzəm olaraq məruzə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri 12 nəşrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, xülasədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

Giriş hissəsində tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, dissertasiyanın obyekt, predmeti, əsas məqsədi, konkret vəzifələri, elmi yeniliyi, metodları, mənbələri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, habelə müdafiəyə təqdim olunan müddəalar əks olunur, tədqiqatın aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **birinci fəsl** “**Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin əsas problemləri**” adlanır. Üç yarım-fəsildən ibarət olan bu fəslin birinci yarım-fəsl “**Tərcümə nəzəriyyəsinin mədəni və kulturoloji problemləri**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, tərcümə mətninin mənimsənilməsində, adətən, “yanlış anlamaya” rast gəlinir, yəni oxucuya elə gəlir ki, ona hər şey aydındır, əslində isə bu belə deyil. Oxşar anlam orijinal əsərin oxunuşu zamanı da müşahidə olunur. Məsələn, XX əsrin ikinci yarısında Bakı

haqqındakı əsərlərin mətnləri bu gün tamamilə aydın təsəvvür bağışlayır, ancaq onların bəzi çalarları bizim müasirlərimiz tərəfindən heç də birmənalı şəkildə adekvat başa düşülmür. Digər kod sistemində təqdim olunan mədəni fenomenlər isə artıq tərcümənin məxsus olduğu kod sistemində şərh olunur. Bu halda son dərəcə vacib olan orijinal kodu sadəcə olaraq tələb olunmaz qalır. Məsələn, Şekspirin qəhrəmanları ruslar kimi danışır və heç kim fərqi nə varmır ki, söhbət 500 il əvvəl başqa mühitdə yaşamış insanlardan gedir.

Ümumiyyətlə, estetik informasiyanın qavranmasında mədəni fon çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, müasir teatrda və kinoda orta əsrlər və antik dövr insanların həyatı haqqındakı atributların müasirləşdirilməsi ənənəsi formalaşmaqdadır. Nümunə üçün “Romeo və Culyetta”nın yeni səhnə həyatını göstərmək olar: hadisələr müasir Nyu-Yorkda cərəyan edir, qəhrəmanların özləri isə Harvardın tələbələri, yaxud Amerikanın Orta Qərbindəki kiçik şəhərin sakinləridirlər.

Müasirləşdirmənin bu cür modeli bədii tərcümə mətnlərinə də ekstrapolyasiya edilə bilər. Başqa sözlə desək, əgər rus oxucu kütləsi Şekspiri rus dilində anlayırsa, onun üçün ingilis yazıçısının ingiliscə yazması elə də bir əhəmiyyət kəsb etmir. Əlbəttə, oxucu, xüsusən də, oxucu kütləsi öz dəyərləndirməsində yanılmaz. Məsələ burasındadır ki, insanlar mətnləri dəyərləndirirlər, adlar isə onların şüurlarında konkret mətnlərlə assosiasiya olunur. Orijinal mətn onlar üçün sadəcə olaraq mövcud deyil, çünki həmin mətn aktual deyil. Bu situasiya uşaq tərəfindən sevimli nağılın qavrayışı səviyyəsində aydın izlənilir. Belə ki, uşaqlar üçün Qrimm qardaşlarının nağıllarının alman dilindən tərcümə olunması vacib deyil. Onlar bunu bilmirlər. Uşaq nağılın özünü sevdiyindən, digər məsələlər aktuallığını itirir. Bu halda predmetin tarixi deyil, özü vacibdir. Bütün bu deyilənlər orijinalın və tərcümənin məxsus olduğu mədəniyyətlərə də aiddir.

Birinci fəslin **ikinci yarım fəslə** “**Tərcümə nəzəriyyəsinin linqvistik problemləri**” adlanır. Bu yarım fəsildə tərcüməşünaslıqda linqvistik aspektlərin səciyyələndirilməsinin vacibliyindən söhbət gedir. Linqvistik əsaslar haqqında məsələnin qanunauyğunluğu tərcümə əməliyyatını yerinə yetirən şəxsin müxtəlif dil vahidləri səviyyəsində bilavasitə bu faktlarla təmasda olmasından irəli gəlir. Tərcümə üzrə klassik nəzəri mənbə kimi A.V.Fyodorovun “Tərcümə nəzəriyyəsinin ümumi əsasları” kitabı qəbul edilmişdir. Həmin kitabın ən iri fəslə “Tərcümədə dil vahidlərinin seçim şərtləri” adlanır. Müəllif burada demək olar ki, ən kiçik detallara diqqət yetirir. Lazımı sözün seçilməsi, ekvivalenti olmayan leksikanın əvəz edilməsi, tərcümədə

ekzotik realilərin adlarının verilməsi, məndəki idiomatik və digər mürəkkəb fraqmentlərin tərcüməsi kimi problemlərlə yanaşı, müəllif rus dilindəki «вид» (tərz) kateqoriyasına, yaxud digər dillərdəki artiklların funksiyasına xüsusi diqqət yetirir.¹ Kitabda həmçinin rus dilində feli sifət formalarının zənginliyi, sintaktik imkanların müxtəlifliyi diqqətə çatdırılır. A.V.Fyodorovun kitabının bu fəslinin təhlili göstərir ki, tərcümə mətninin semantik – struktur vahidliyinə dair heç bir aspekt, heç bir detal tədqiqatçının diqqətindən kənar qalmamışdır. Məsələn, tərcümə dilində orijinalın sözlərinin fonetik baxımdan formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir.² A.V. Fyodorovun qeyd etdiyi tərcümə aspektləri böyük əhəmiyyət kəsb edir və onlar tərcümə praktikasında mütləq nəzərə alınmalıdır. Lakin bunların hamısı heç də eyni dərəcədə aktual deyil. Məsələn, artiklın substitusiyası (əvəz edilməsi) problem təşkil etmir. Rus, yaxud Azərbaycan dillərində artikl mövcud deyil, ancaq bununla belə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik konseptual şəkildə mövcuddur. İngilis dilinin öyrənilməsi zamanı müəyyənlik artiklına xüsusi əhəmiyyət verilir, ondan istifadə, yaxud onun mövcud olmadığı hallar haqqında xüsusi qeyd olunur. Əlbəttə, bu faktlar artiklı olmayan dillər üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Tərcüməyə gəldikdə isə, hansısa əlavə vasitələrdən istifadəni kontekstin özü məntiqi olaraq diktə edir.

C.K.Katford qeyd edir ki, “tərcümə dillə icra olunan əməliyyatdır, bu bir dildə mövcud olan mətnin digər dildəki mətnlə əvəz olunması prosesidir. Aydın məsələdir ki, tərcümə nəzəriyyəsi dilin ümumi linqvistik nəzəriyyəsinə əsaslanmalıdır”³. Alimin fikri məsələnin mahiyyətini birmənalı şəkildə əks etdirdiyindən, əlavə heç bir şərhə ehtiyac qalmır. Tərcümə nəzəriyyəsi üçün həlledici amil ondan ibarətdir ki, dil burada davranış kimi nəzərdən keçirilir⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün tədqiqatçılar tərəfindən dil birmənalı münasibət qəbul edilməmişdir. Əgər dilçilik tarixini dil haqqında mövcud olan nəzəriyyələrin inkişaf mərhələləri ilə əlaqələndirsək, onda üç mərhələni, yəni müqayisəli – tarixi, sistem – struktur və koqnitiv mərhələləri qəbul etməliyik. Sonuncu mərhələ hamının qəbul etdiyi kimi, hələ formalaşma mərhələsindədir. Fikrimizcə, koqnitiv

¹ Федоров А. В. Осовы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1973, с.176.

² Yənə orada, с.157.

³ Катфорд Дж.К. Лингвистическая теория перевода. Об одном аспекте прикладной лингвистики. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009, с.11.

⁴ Yənə orada, с.13.

kontekstdə əsas vəziyyət onun birləşdirici xarakterindədir. Başqa sözlə desək, hal-hazırda ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik, klassik filologiyada olduğu kimi, yenidən birləşirlər. Bu proses filoloji elmlərin arasındakı şərti sərhədlərə məhəl qoymayan koqnitivlik elminin baza aparatında, məqsəd və metodlarında baş verir. Mədəni davranış modeli dil davranışı modeli ilə determinizm əlaqəsindədir. Fikrimizcə, bu cür proqramlaşdırma filogenetik hesab oluna bilər, çünki bu gün bu və ya digər modellərin yaranmasının konkret motivlərini, demək olar ki, izah etmək mümkünsüzdür. Bundan əlavə, bu modellərin yarandığı cəmiyyət kontekstində digər mental daşıyıcıları bu gün bizimlə münasibətdə daha qədim olduğundan fərqli görünür. Deməli, hərəkətverici qüvvənin və pragmatik istiqamətin başa düşülməsi digər modellərin xarakterini müəyyənləşdirən amil kimi digər fenomenin mənəvi strukturuna daxil olmağı tələb edir, hətta bu “digərləri” bizim əcdadlarımız olsa belə. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemi ədəbi-bədii materiala köçürmək təkcə əcnəbi ədəbiyyatı deyil, həmçinin “doğma” ədəbiyyatı da əhatə edir.

Birinci fəslin **üçüncü yarım fəsl** “**Tərcümə nəzəriyyəsinin spesifik aspektləri**” adlanır. Tərcümə diskursu təkcə linqvistik və kulturoloji məsələləri deyil, həm də xüsusi tərcümə, yaxud tərcüməşünaslığın öüsusi problemlərini özündə birləşdirir. Əlbəttə, tərcümənin göstərilən bütün sahələri, problemləri arasında sərhəd çəkmək heç də həmişə asan olmur, lakin onlar bu və ya digər şəkildə özlərini büruzə verir. Tərcümə, adətən, kütləvi şüurda bədii tərcümə ilə assosiasiya olunur və burada tərcümənin ümumi problemləri nəzərdə tutulmur. Məlum olduğu kimi, Yakobson R.O., fərqli tipoloji xarakterinə baxmayaraq, tərcümənin üç növünü qeyd edirdi. Vəzifələrin ümumiliyini saxlamaqla, o, dildaxili, semiotika səviyyəsində və dillərarası tərcümələri ayırd edirdi¹. Birinci halda dil vasitələrinin digər dilin vasitələri ilə əvəz olunmasından, yəni söhbət yenidən adlandırılmaqla, yaxud interpretasiyadan gedir. Bu cür tərcümənin sadə tipi parafraza ola bilər. İkinci halda söhbət bir dilin verbal vasitələrinin digər dilin verbal vasitələri ilə əvəz edilməsindən gedir. Nəhayət, R.O. Yakobsonun transmutasiya adlandırdığı üçüncü hal təbii dilin kodunun başqa semiotik sistem vasitələri ilə verilməsini nəzərdə tutur. Fikrimizcə, buraya lal-karların dilini və hətta balet tamaşasını da aid etmək olardı. Problemin bu cür qoyulması tərcümə metodikası və ya vasitələri arasında

¹ Якобсон Р. О. О лингвистических аспектах перевода. В кн.: Якобсон Р. О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985, с.17.

aydın hədd qoymur. Məsələn, dildəki tərcümə hallarında dildaxili tərcümənin əsas vasitələrindən, yaxud modellərindən istifadə oluna bilər. Əlbəttə, belə üsulun düşünülmüş meyarı kimi burada onun praqmatik məntiq tərəfi özünü biruzə verir. Məsələn, əgər rus tərcüməsində *Azərbaycan* toponimi saxlanılırsa və *odlar yurdu* kimi verilsə, onda bu dillərarası tərcümədə dildaxili metodikaya müraciət kimi qəbul edilməlidir. Qeyd olunduğu kimi, belə yerdəyişmələr praqmatik cəhətdən dərk olunmalıdır, yəni tərcüməçi bu cür əməliyyatı mexaniki, yaxud lazımsız təmtəraq xatirinə deyil, əksinə, maksimum kommunikativ effektivliyə nail olmaq üçün etməlidir.

Tərcüməşünaslıqda tərcümə problemlərini ümumsemiotik problemlərlə bağlamaq cəhdlərinə rast gəlinir. Məsələn, L.S.Barxudarov tərcümənin semantika, praqmatika və sintaktika ilə əlaqəsi haqqında danışır.¹ Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, burada qeyri-adi heç nə yoxdur. Əgər söhbət bir dil vasitələri ilə ifadə olunmuş qeyri – dil məfhumunun digər dil vasitələrinin köməyi ilə yenidən verilməsindən gedirsə, onda tərcümənin qeyd olunmuş üç səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Əslində, bu üç səviyyə özü özlüyündə birgə təzahür edir. Məsələn, semantik səviyyə mənanın verilməsini bildirir. Sintaktik səviyyə identik konfigurasiyanı nəzərdə tutur, yəni tərcümə dilində ekvivalent söz orijinaldakı sintaktik, kontekstual əlaqələrlə əhatə olunmalıdır. Başqa sözlə desək, orijinala təkcə tərcümə olunan sözün uyğun gəlməsi ilə iş bitmir, burada həm də kontekst üst-üstə düşməlidir.

Nəhayət, praqmatik səviyyə tərcümədə eyni ifadəlilik səviyyəsini, praqmatik gücü və effektivliyi tələb edir. L.S.Barxudarov *praqmatikanın* dəqiq ifadəsini vermir, lakin qeyd edir ki, praqmatik mənaya dair suala dəqiq və birmənalı cavab yoxdur². Bu məsələyə dair ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu sahədə həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblər mövcuddur.

Tarixən fundamental mətnlərin tərcümələri dünya dillərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Hal-hazırda adekvat tərcümənin mümkünlüyünü dilin özünün zəngin resursları sübut edir. F.Vəlixanova öz kitablarının birində M.Arifə istinad edərək yazır ki, Azərbaycan tərcüməçiləri rus ədəbiyyatının dahilərini tərcümə edə bilmişlər, çünki Azərbaycan ədəbi dili buna imkan vermişdir.³ Düzgün və əsaslandırılmış bu qeyd onu

¹ Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международные отношения, 1975, с. 68.

² Yənə orada, s. 69.

³ Велиханова Ф. История перевода Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1994, с. 76.

sübut edir ki, tərcüməçi məharətinin nümayiş etdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhz onun tərəfindən dilin imkanlarının düzgün aşkar edilməsindən asılıdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Sergi ata” Azərbaycan tərcüməsində” adlanır. Bu fəsilde L.N.Tolstoyun povestinin orijinalı və R.Ağayev tərəfindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə mətni müqayisəli təhlil edilir. Qeyd olunur ki, bu tərcümə bütövlükdə uğurlu sayıla bilər. Aparılan təhlil tərcümə mətnində Tolstoy sözünün və fikrinin düzgün qavranmasına mane olan faktların aşkar edilməsinə yönəlmişdir. Əlbəttə, başqa dil və fərdi müəlliflik üslubu səbəbindən L.N.Tolstoyun əsərini əsl mənada yenidən yaratmaq sadəcə mümkün deyil. Bununla belə, edilmiş tərcümə üçün Tolstoy deyil, məhz tərcüməçi, bu halda R.Ağayev cavabdehdir. Tərcümənin başlıca faktoru kimi, dilin özü çıxış edir. O ki qaldı yazıçı dilinin xüsusiyyətlərinə, onda hər şey yazıçının yazdığı təbii dillə bilavasitə bağlı olur. Başqa sözlə desək, təbii dilin resursları yazıçı ustalığına imkan yaradır. Məhz elə buna görə də burada müəllif üslubunun, dilinin və onun təkrarsız yaradıcılıq məharətinin tərcümədə yenidən verilməsindən danışmaq olduqca çətinidir.

Əsərin orijinalı belə başlayır: «В Петербурге в сороковых годах случилось удивившее всех событие: красавец, князь, командир лейб-эскадрона кирасирского полка, которому все предсказывали и флигель-адъютантство и блестящую карьеру при императоре Николае I, за месяц до свадьбы с красавицей фрейлиной, пользовавшейся особой милостью императрицы, подал в отставку, разорвал свою связь с невестой, отдал небольшое имение свое сестре и уехал в монастырь, с намерением поступить в него монахом»¹. Tərcümədə povestin birinci və giriş ifadəsi aşağıdakı kimi səslənir: “Qırxıncı illərdə Peterburqda hamının təəccübünə səbəb olan bir hadisə baş verdi: imperator I Nikolayın yanında parlaq mənəsb qazanacağına hamının böyük ümid bəslədiyi, Kirasir alayı leyb-eskadronunun komandiri, yaraşlıqlı gənc knyaz, imperatrichanın yanında xüsusi şəfqətə malik olan gözəl freylina ilə toylarına bir ay qalmış istefaya çıxdı, adaxlısı ilə bütün əlaqələri kəsdi və özünün o qədər də böyük olmayan mülkünü bacısına verərək, rəhib olmaq məqsədilə monastıra getdi”².

¹ Толстой Л. Н. Отец Сергей // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 12. М.: Художественная литература, 1978, с. 342.

² Tolstoy L. N. Sergi ata // Tolstoy L. N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 251.

İnformasiya baxımından tərcümə orijinala tamamilə uyğundur. Ancaq söhbət orijinalın dilinin özünəməxsusluğunun qorunmasından gedirsə, burada bəzi incəliklərə diqqət yetirməliyik. Bu incəliklər bir çox hallarda mətnin simasını, onun özünəməxsusluğunu müəyyən edir. Məsələn, burada rus mətnindəki *событие* sözününün Azərbaycan dilində *hadisə* ilə əvəz edilməsi dərhal diqqəti cəlb edir. Məsələ burasındadır ki, *событие* sözü hansısa qeyri-adilik assosiyası yaradır ki, bu da sözün məcazi mənada işlənməsinə dəlalət edir. Məsələn, “nəsə əhəmiyyətli, yadda qalan” mənasında, yəni “adi həyat axını çərçivəsindən kənara çıxan hadisə”¹. Azərbaycan dilindəki *hadisə* sözü daha çox *происшествие* sözünə uyğun gəlir, nəinki *событие*. Yəni bu sözün mənası *явление* olduğundan, hazırkı kontekstdə istisna edilir.

Oxşar stilistik uyğunsuzluq orijinaldakı *удивившее* ifadəsinin tərcüməsindəki *hamının təəccübünə səbəb olan* konstruksiyasında da müşahidə olunur. Tərcümədəki *təəccübünə səbəb olan* ifadəsi daha çox dəftərxana xarakterli rəsmi-işgüzar leksikası xatırladır. Oxşar konstruksiya rus dilində də işlənir: *стало причиной удивления*. Bu şampıra adı canlı danışq dilində *удивившее всех* ifadəsi uyğun gəlir. Fikrimizcə, ifadəni bu kontekstdə *hamını heyrətləndirən bir əhvalat baş vermişdi* kimi vermək daha uyğun olardı.

Tolstoy yazır ki, Kasatskiyə “все предсказывали и флигель-адъютанство и блестящую карьеру при императоре”. Tərcümədə oxuyuruq: “imperator I Nikolayın yanında parlaq mənəsb qazanacağına hamının böyük ümid bəslədiyi”. Göründüyü kimi, tərcümədə naməlum səbəbdən “fligel-adyutantlıq” haqqındakı məlumat yoxa çıxmışdır. Axı söhbət keçmiş zabitin həyatından gedir. Bundan əlavə, orijinalda ondan söhbət gedir ki, hamı Kasatskiyə parlaq karyera qazanacağını deyirdi.

Aydındır ki, “предсказывать” və “лелеять надежду” tamamilə fərqli anlayışlardır. “Qabaqcadan xəbər vermək” (предсказывать) ifadəsini düşmən və ya tamamilə yad adam haqqında da işlətmək olar. “Лелеять надежду” – *ümid bəsləmək* ifadəsi ilə insan öz şəxsi taleyi, yaxud ona çox yaxın olanın taleyi haqqında yaşanan həyəcanı ifadə edir. Əslində, Tolstoy demək istəyirdi ki, kübar cəmiyyət, imperator sarayı insanların yüksəlişi və yığılması haqqında yalnız əvvəlcədən fikir söyləməklə məşğul idi.

¹ Словарь русского языка в 4-х томах АН СССР. Институт русского языка. Т.4. М.: Русский язык, 1984, с. 173.

Kasatskinin parlaq karyerasına böyük ümidləri isə onun valideynləri bəsləyə bilirdi.

Tolstoyun ilk baxışda çox sadə görünən cümləsi son dərəcə dərin və ciddi məna kəsb edir. Belə ki, o yazır: “Мальчик выдавался блестящими способностями и огромным самолюбием”¹ cümləsini tərcümədə belə oxuyuruq: “Oğlan parlaq qabiliyyəti və çox güclü izzəti-nəfsi ilə fərqlənirdi”.²

Azərbaycan dilində *qabiliyyət* sözü, adətən, özünü diqqətli, dərin düşüncəli, ədəbli aparmaq mənasında işlənir. Rus dilindəki *способности, способный, выделяться своими способностями* ifadələrini Azərbaycan dilində adətən *istedadlı, hafizəli, bacarıqlı, tez qavrayan* sözləri ilə əvəz edirlər. Bu sözlərin hamısı istər rus dilində, istərsə də Azərbaycan dilində pedaqoji diskursa aiddir. O ki qaldı *qabiliyyət* sözünə, tədris və təlim diskursuna bilavasitə aid edilmir.

Azərbaycanca-rusca lüğətdə *qabiliyyət* sözü üç mənada verilmişdir: “1. способность, умение, восприимчивость; 2. достоинство, вежливость, галантность, деликатность; 3. аккуратность, благоразумие, зрелость”.³ Demək olar ki, bu söz daha çox üçüncü mənada işlədilir. İkinci halda, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daha çox “вежливость, деликатность” sözlərinin qarşılığı kimi işlənir. Əlbəttə, bu sözün şagird haqqında “способность, обладающий способностями” kimi işlənməsi istisna deyil. Sözün məna diapazonu son dərəcə geniş olduğundan, ümumişlək söz seçməli oluruq. Tolstoy kontekstində bu söz bütün parametrlərində “талантливый” – istedadlı mənasını verir. Müasir dildə Kasatski məhz “istedadlı” ilə seçilirdi. Bizə belə gəlir ki, rus dilindəki *выделялся блестящими способностями* söz birləşməsi “он был очень талантлив” (o çox istedadlı idi) ifadəsinə uyğundur. Bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, Tolstoy *выдавался* sözünü (başqa şagirdlər arasında) – istedadlı ilə seçilirdi mənasında işlətməmişdi. “Способности” ifadəsi *qabiliyyət* sözündən fərqli olaraq, “талант” – *istedad* ifadəsini bu kontekstdə həm də *блестящие* təyini təsdiqləyir. Aparılan təhlildən görünür ki, Azərbaycan dilinə tərcümədə *qabiliyyətli* deyil, *istedadlı* sözü məqsədəuyğundur.

¹ Толстой Л.Н. Отец Сергей // Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 12. М.: Художественная литература, 1978, с. 242.

² Толстой Л.Н. Серги ата // Толстой Л.Н. Повестlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s.251.

³ Azərbaycanca-rusca lüğət. 4 cildə. I ci cild. Bakı: Elm, 1986, s. 387.

Azərbaycan tərcüməsində *самолюбие* sözünün qarşılığı da diqqəti cəlb edir. Rus dilində qarışıq məna paradıqması mövcuddur ki, bu da mənanın özü deyil, onun məzmun kəsişməsini bildirir. Əsasən, “самолюбие”, “честолюбие” və “тщеславие” mənaları həmin kəsişən mahiyyətləri bildirir. Əgər sonuncu söz birmənalı şəkildə kiçiltmə mənası verirsə, əvvəlkilər o qədər də kəskin mahiyyət daşıyır. “Самолюбие” sözü rus dilinin Kiçik Akademik Lüğətdə “чувство собственного достоинства, сочетающееся с ревнивым отношением к мнению о себе окружающих”¹ (özü haqqında ətrafdakıların fikrinə ciddi münasibət, heysiyyət). Lüğət, zənnimizcə, bu sözün arxasında bir deyil, geniş diapazon dayanan son dərəcə mürəkkəb mənanı əks etdirir. Məişətdə “самолюбие” sözü adətən özünə hörmətdə biruzə verir, buna müvafiq olaraq, o hissini yoxluğu özünə hörmət etməmək kimi qəbul edilir. Əlbəttə, istənilən müsbət hissi ağılasığmaz səviyyəyə çatdırmaq olar. O ki qaldı ətrafdakıların özü haqqında fikrinə, onu demək olar ki, istənilən qeyri-sağlam hiss ifratçılığı xarakterizə edir.

Честолюбие sözünün mənası Kiçik Akademik Lüğətdə belə verilir: “стремление добиться высокого, почетного положения, жажда известности, славы”.²(yüksək, fəxri mövqeyə nail olmaq cəhdi, məşhurluq, şöhrət həvəsi, şövqü). *Тщеславие* sözü isə “стремление к славе, почестям, почитанию”³ (şöhrətə, ehtirama, hörmətə can atmaq) kimi izah olunur. Hər iki lüğət məqaləsinin təhlili göstərir ki, “честолюбие” və “тщеславие” anlayışları oxşar məna kəsb edir. Əslində isə bu anlayışlar aydın differensiasiyaya malikdirlər. Məsələ burasındadır ki, *честолюбие* (şöhrətpərəstlik) hamıdan yaxşı olmaq istəyidir, sadəcə şöhrət həvəsi deyil, belə insan layiq olmadığı şöhrəti istəmir, o insanların təsəvvürünü özünün qeyri-adi imkanları ilə heyrətə gətirmək istəyir. Lakin *тщеславие* sadəcə şöhrət və ehtiram həvəsidir. Hərçənd ki, həm *тщеславие*⁴, həm də *честолюбие*⁵ sözləri ikidilli rusca-azərbaycanca lüğətdə bir “şöhrətpərəst” sözü ilə ifadə olunmuşdur. “Самолюбие” sözü, qeyd etdiyimiz kimi, özünəhörmətdir. Əgər bu anlayışların kəsişməsindən söhbət gedirsə, onda *самолюбие*- “izzəti-nəfs” heç də insanı mütləq

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. Том. 4. М.: Русский язык, 1984, с. 20

² Yenə orada, с. 672.

³ Yenə orada, с. 431.

⁴ Русско-азербайджанский словарь в 3 томах. Том 3. Баку: Гянджлик, 1983, с. 359.

⁵ Yenə orada, с. 491.

şöhrətpərəst etmir, lakin o da insanı arzuladığı real üstünlüyə sövq edir. Həm də “самолюбие” (izzəti-nəfislik) sözünün mənası “честолюбие” və “тщеславие” anlayışlarından uzaqdır.

Rusca-azərbaycanca lüğətdə *самолюбие* sözü *heysiyyət, mənlik, şəxsiyyət, şərəf, izzəti-nəfs* kimi tərcümə olunur.¹ Tərcüməçi həmin beş sözdən sonuncunu seçmişdir. Bizə belə gəlir ki, bu variant qeyri-adiliyi, az istifadə olunması və ibarəlililiyi baxımından o qədər də uğurlu seçim deyil. Bu faktiki olaraq Azərbaycan mühitində çox az işlənən ərəbizmdir. Görünür, bu kontekstə daha uyğun olan variant *mənlik* adı Azərbaycan sözüdür. Bu söz həm anlaşılan, həm geniş işlənən, həm də müsbət konnotasiya ilə xarakterizə olunduğundan, rus sözünün ən yaxşı qarşılığı olardı. Bundan əlavə, Azərbaycan kontekstində *qeyrətli* sözünün istifadə olunması yerinə düşərdi, çünki bu xüsusiyyət Kasatskinin əxlaqi strukturunda üstünlük təşkil edir.

Tolstoy öz qəhrəmanında bu xüsusiyyətin məhz nədə təzahür etdiyini göstərmək cəhdi ilə belə davam edir: “Он был первым и по наукам, в особенности по математике, к которой он имел особенное пристрастие, и по фронту и верховой езде”.² Tərcümədə oxuyuruq: “həm elmlərdə, xüsusilə də lap uşaqlıqdan böyük həvəs göstərdiyi riyaziyyatda, həm də hərbi biliklərə yiyələnməkdə və at sürməkdə birinci idi”.³

Orijinalın və tərcümə mətnlərinin diqqətli təhlili göstərir ki, tərcümədə bəzi qeyri-dəqiqliklər müşahidə olunur. Birincisi, mütərcim Tolstoyun mətninə yersiz əlavə etmişdir. Orijinalda qeyd olunur ki, Kasatski riyaziyyata böyük həvəs göstərirdi. Tərcüməçi isə “lap uşaqlıqdan” ifadəsini əlavə etmişdir. Söhbət müəllif mətninin transformasiyasından getmir. Lakin burada tərcüməçinin motivləri aydın deyil. Ola bilsin ki, mütərcim istedadlı oğlanın yaxşı cəhətlərini artırmaq, ifadəyə emosional-ekspressivlik gətirmək istəmişdir. Bütün hallarda bu cür əlavələr müəllifin fərdi üslubunun və dilinin özünəməxsusluğunun qorunub saxlanılması baxımından orijinala etinasızlıq kimi qiymətləndirilməlidir.

Tərcümə mətnindəki *фронт* sözünün *hərbi biliklər* kimi verilməsi qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxarmışdır. *Hərbi biliklər* – hərbi elmlərdir. Orijinaldakı *фронт*, yaxud köhnəlmiş *фрунт* sözü hər şeydən öncə “sıra

¹ Русско-азербайджанский словарь в 3 томах. Том 3. Баку: Гянджлик, 1983, с. 117.

² Толстой Л.Н. Отец Сергей // Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 томах. Том 12. М.: Художественная литература, 1978, с. 342.

³ Tolstoy L.N. Sergi ata // Tolstoy L.N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 251

təlimi” mənasında işlənmişdir, çünki bu sözün əsas mənası “шеренга, войсковой строй”¹ – cərgə, hərbi sıradır.

Aparılan təhlillərin sonunda qeyd edilmişdir ki, tərcümənin başlıca qüsuru mütərcim özbaşınalığında, yersiz ixtisarlardadır. Qeyd olunur ki, mütərcim əsassız halda bir sıra söz birləşmələrini, bütöv konstruksiyaları tərcümə etməmişdir. Bunlar adekvat tərcümənin hec bir cətinlik törətmədiyi halda baş vermişdir. Belə ixtisarların ən sadə və qanunauyğun nəticəsi olaraq, Tolstoy mətninin dinamikasının və ahənginin pozulmasını göstərmək olar. Bunların fonunda isə ayrı-ayrı sözlərin səhv substitusiyası (əvəz edilməsi) heç də kobud səhv təsəvvürü yaratmır.

Tərcüməçi uğursuzluğunun obyektiv səbəbi rus və Azərbaycan dillərinin leksik və qrammatik sistemlərinin uyğunsuzluğundadır. Bəzən Tolstoyun cümlələri mürəkkəb olduğundan, onların tərcüməsi mümkün olmur. Məhz bu səbəbdən belə cümlələr tərcümədə də ağır görünürlər. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, Tolstoyun fərdi müəllif üslubunun xüsusiyyətlərinin Azərbaycan tərcüməsində tam qorunub saxlanılmasından danışmaq olduqca çətindir. Bu çətinliklər yazıçının fikir və üslubunun təkrarsız özünəməxsusluğundan yaranmışdır. Göstərilən hər iki amil tərcümədə transformasiyaya məruz qalmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “Hacı Murad” Azərbaycan tərcüməsində” adlanır. Dissertasiya işində povestin M.Əfəndiyev tərəfindən edilmiş tərcüməsi təhlil olunur. Qeyd olunur ki, bu povest L.N.Tolstoyun yaradıcılığının son dövrünə aid ən əhəmiyyətli əsərlərindəndir. 1896-1904-cü illərdə yazılmış və 1912-ci ildə dərc olunmuş povest bu günə qədər oxucularda güclü təəssürat yaratmaqdadır. Əsərdə XIX əsr Qafqaz müharibəsinin hadisələri təsvir olunduğundan, povest həm tədqiqatçıların, həm də geniş oxucu kütləsinin dərin marağına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, “Hacı Murad” povesti Tolstoy yaradıcılığında xüsusi yerə malikdir. Yazıçının seçilmiş əsərlərinin 14-cü cildindəki şərhdə deyilir: “Tolstoyun yaradıcılığının son dövrünün ədəbi ideyalarından birinin taleyi xüsusilə seçilir. Bu ideya son dərəcə dayanıqlığı ilə seçilir. O, bütün zahiri və daxili maneələrə baxmayaraq, özünün tam bədii yetkinliyinə və bitkinliyinə çatmışdır. Söhbət Tolstoyun özünün istəyinə görə sağlığında

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. Том. 4. М.: Русский язык, 1984, с. 584.

çap olunmamış, lakin əslində onun yaradıcılıq vəsiyyəti hesab olunan “Hacı Murad” povestindən gedir.¹

“Hacı Murad” povesti müxtəlif dövrlərdə Qafqazda böyük marağa səbəb olub. Tolstoyun bu povesti indiki zamanda da Qafqazda böyük populyarlığa malikdir. Görünür, bu postsovet dövrünün hadisələri ilə əlaqədardır. Bu və ya digər halda “Hacı Murad” povesti dünya ədəbiyyatının dahi mətnlərinə aiddir ki, uzun tarixi zaman ərzində daima oxunur, yeni nəsillərin ürəklərini fəth edir, yüksək ədəbiyyat və vətəndaşlıq şücaətinin nümunəsi kimi özünü biruzə verir.

“Hacı Murad” povestinin mədəni-tarixi cəhətdən həqiqətə uyğunluğu, onun başqa dillərə tərcüməsində də xüsusi tələblərin olduğunu göstərir. Əsərin informasiya dəqiqliyinə görə biz təhlildə bu aspektə xüsusi diqqət yetirmişik. Əlbəttə, informasiyanın dəqiqliyi baxımından tərcümənin orijinala uyğun gəlməməsi ilk baxışda o qədər də əhəmiyyətli görünməyə bilər, çünki fabulanın və süjetin əsas cizgiləri saxlanılmışdır. Lakin bu ilk təəssürat aldadıcıdır. Çünki məhz ayrı-ayrı detalların uyğunluğu bütövlükdə bədi əsərin mədəni-tarixi gerçəkliyini təşkil edir. Fikrimizi əsaslı surətdə təsdiqləyən bir neçə misal gətirək.

Povestin XI fəslində deyilir ki, Qafqaz canişinin adyutantı Loris-Melikov Hacı Muraddan öz həyatı haqqında danışmağı xahiş edir. L.N.Tolstoy yazır: “Расскажи мне (по-татарски нет обращения на вы) все с начала, не торопясь, – сказал Лорис -Меликов, доставая из кармана записную книжку”.²

Tərcümədə oxuyuruq: “Mənə danış (tatar dilində, danışmaq zamanı ehtiram əlaməti olaraq “sən” əvəzinə “siz” demirlər), özü də lap əvvəldən, arxayın – arxayın, – Loris-Melikov xırda cib dəftərini çıxartdı”.³

Buradakı bir sıra qeyri-dəqiqliklər, yaxud Tolstoy mətninə uyğun gəlməyən məqamlar mətnin üslubunu tamamilə dəyişmişdir. Əlbəttə, mənə dəyişməmişdir, lakin yazıçı üslubu, məlum olduğu kimi, mətnin struktur-semantik quruluşunda vacib faktordur. Tolstoyun ifadəsi tutumlu və məzmunca zəngindir. Başqa sözlə desək, yazdıqlarının aydınlığına əmin olan Tolstoy, deyilənləri təkrarlamır. Bu halda fon informasiyası şəffafdır, və ona görə də universal xarakter daşıyır. O *“tatar dilində siz müraciəti*

¹ Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Т. 14. М.: Художественная литература, 1983, с. 487.

² Yenə orada, с. 67.

³ Толстой Л.Н. Hacı Murad // Толстой Л.Н. Повестlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s.183.

yoxdur” deməklə, presuppozisiyanın, yaxud tək və cəm şakilçiləri arasındakı fərq barədə mədəni informasiyanın aydınlığına şübhə etmir. Tərcüməçi informasiyanın eksplisit xarakter daşdığını hesab etmir və buna görə də onu qəsdən izah edir: *tatar dilində danışq zamanı ehtiram əlaməti olaraq “sən” əvəzinə “siz” demirlər*. Tərcümədə fon informasiyasının izahı *ehtiram əlaməti olaraq* və *“sən” əvəzinə* ifadələri ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, Tolstoyun vacib bilmədiyi ifadələrin eksplikasiyası və qeyd olunan tərcümə əlavələri, rus yazıçısının üslubunu tanınmaz dərəcədə dəyişmişdir.

“Расскажи мне (по – татарски нет обращения на вы) все с начала, не торопясь” cümləsi adi struktura malikdir ki, orada mətnin bütün konstituentləri öz yerindədir. Mötərizədə verilmiş informasiyanın Loris-Melikovun nitqinə aidiyyəti yoxdur. “По – татарски нет обращения на вы” sözləri Tolstoya məxsusdur. Hətta mötərizə olmasaydı belə, bu sözlərin personaja deyil, müəllifə məxsus olduğu aydın secilir. Əgər mötərizəyə alınmış sözləri götürsək, “Расскажи мне все с начала, не торопясь” cümləsində bütün cümlə üzvlərinin yerində olduğunu görürük.

Azərbaycan tərcüməsində oxuyuruq: “Mənə danış (tatar dilində danışq zamanı ehtiram əlaməti olaraq “sən” əvəzinə “siz” demirlər), özü də lap əvvəldən, arxayın-арxayın, –Loris-Melikov xırda cib dəftərini çıxartdı”. Əgər mötərizədəki müəllif sözlərini götürsək, onda aşağıdakılar qalacaq: “Mənə danış, özü də lap əvvəldən”. Göründüyü kimi, tərcümə semantik-struktur baxımından tam deyil. Burada tərcüməçi *Mənə hər şeyi danış* ifadəsini istifadə etməli idi. Orijinalın tərcümədə buraxılmış *всe* konstituenti mühüm məna yükü daşıyır. Söhbət ondan gedir ki, Loris-Melikov Hacı Muraddan məhz heç nəyi unutmadan, yaxud buraxmadan ətraflı danışmağını gözləyir.

Qeyd olunan qeyri-dəqiqliklər, əlbəttə, əhəmiyyətli rol oynayıf. Ancaq biz burada daha böyük qüsura toxunmaq istərdik. Burada Tolstoyun *по – татарски нет обращения на вы* ifadəsinə yenidən qayıtmaq yerinə düşərdi. Bu informasiya personajların nitq xarakteristikası üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Aydın məsələdir ki, burada söhbət təkcə bir personajın nitq xarakteristikasından deyil, onun məxsus olduğu xalqın bütövlükdə mədəniyyətindən gedir. Bu mənada növbəti fraqmentin tərcüməsi diqqəti cəlb edir. Tolstoyun mətnində oxuyuruq: “Хорошо, – сказал Хаджи-Мурат. – Веревка хороша длинная, а речь короткая. – Ну, молчать буду, – сказал Бата”¹.

¹ Толстой Л.Н. Хаджи-Мурат // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 томах. Т. 14. М.: Художественная литература, 1983, с. 27.

Tərcüməyə nəzər salaq: “Yaxşı,- dedi. – İpin uzununu, sözün qıyası! – Düz buyurursunuz, danışmam, - Bata razılaşdı”.¹

Düz buyurursunuz ifadəsi Tolstoyun *tatar dilində danışmaq zamanı* “*siz*” demirlər fikrinə heç cür uyğun gəlmir. Tərcümə variantında Batanın Hacı Murada müraciətində *siz* ifadəsindən əlavə, dağlılara xas olmayan *düz buyurursunuz* kəlməsi də işlənmişdi. *Düz buyurursunuz* ifadəsi hətta o zamankı Azərbaycan türkləri üçün tipik deyildi, bu ifadəni yalnız müasir Azərbaycanlıların nitqində müşahidə edə bilərik. Axı müəllif xüsusi olaraq *no – татарски нет обращения на вы* ifadəsini işlətməmişdi. Mütərcim isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu ifadənin işlənməsində müəllifin hətta əlavə məlumat verməsinə baxmayaraq, sonrakı səhifələrdə qeyd olunan bu vacib amili unutmuşdur.

Tədqiqat işinin nəticə hissəsində aparılan araşdırmalara yekun vurulur. Qeyd olunur ki, bədii əsərin tərcüməsi zamanı mədəni realilərin aşkara çıxarılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu elementar və heç bir mübahisə doğurmayan tərcümə prinsipinə, təəssüf ki, məndə az rast gəlinir. Bu cür uyğunsuzluğun obyektiv səbəbi tərcümənin və orijinalın məxsus olduğu dillərin, mədəniyyətlərin fərqli olmasıdır. Verilmiş mənanın ikinci dildə yenidən yaradılması cəhdi istər istəməz iki dilin anlam, yaxud düşüncə sistemlərinin fərqliliyi ilə üzlaşır. Onu da qeyd edək ki, hər bir dildə yalnız hansısa faktın mövcudluğu heç də hər iki dil sisteminin uyğunsuzluğunun səbəbi sayılmır. Dil materiallarının üst-üstə düşməməsi hər şeydən öncə obrazlı sistemlər səviyyəsində müşahidə olunur. Adətən, obrazlı əsasların orijinallığı, təkrarsızlığı tək-tək deyil, məhz sistem xarakteri daşıyır.

Tədqiqat zamanı “Sergi ata” və “Hacı Murad” povestlərinin təhlili bir sıra tipik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verdi. Əlbəttə, bu qüsurlar tərcüməçi uğursuzluğu hesab edilə bilər, hərçənd ki, burada da obyektiv səbəblər vardır. Məsələn, Azərbaycan tərcümələrindəki nöqsanların mühüm səbəblərindən biri fon biliklərinə mütərcimin bələd olmamasıdır. Azərbaycan tərcüməçiləri əksər hallarda bu əsərlərin şaquli konteksti ilə sadəcə olaraq tanış deyillər. Qeyd edək ki, bizim tərcümə uyğunsuzluğu haqqındakı iradlarımızı heç bir halda hərfi tərcümə tələbi kimi qəbul etmək olmaz. Təbii ki, bədii tərcümə yaradıcı xarakter daşıyır, ancaq onu da unutmaq olmaz ki, tərcümədə kontekstin bütün incəlikləri ilə nəzərə alınması müəllifin konsepsiyasının və fərdi üslubunun qorunması üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Tolstoy L.N. Hacı Murad // Tolstoy L.N. Povestlər və pyes. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 143.

Qeyd olunan fon biliklərinin olmaması problemi əsərin tərcüməsinin reallaşdığı mühitdə vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Başqa sözlə desək, tərcümədə şərhlər daha geniş əhəmiyyət kəsb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Sergi ata” və “Hacı Murad” povestlərinin nəzərdən keçirdiyimiz tərcümələrinin ciddi qüsurlarından biri də şərh materiallarının zəifliyidir. Bundan əlavə, “Sergi ata” povestinin tərcüməsinin şərh, ümumiyyətlə yoxdur. “Hacı Murad” povestinin tərcüməsində bu şərhlər olsa da, onlar nə keyfiyyət, nə də kəmiyyət baxımından kifayət etmir. Bununla belə aparılmış tədqiqat göstərdi ki, L.N.Tolstoyun povestləri kimi əsərlərin tərcüməsində müxtəlif növ şərhlər olmalıdır. Birincisi, – filoloji şərh, ikincisi – mədəni-tarixi şərh, üçüncüsü – xüsusi, faktoloji şərh. “Sergi ata” povestinin tərcüməsində ekzotik realilər haqqında heç bir şərh verilmir. Belə çıxır ki, onların hamısı Azərbaycan oxucusuna məlumdur. Əslində, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, onların çoxu hətta müasir rus oxucusuna belə məlum deyil.

Beləliklə, bütün bu sadalananlar onu deməyə əsas verir ki, müəllifin fərdi üslubunun, orijinalın obrazlı sisteminin tərcümədə qorunub saxlanması, habelə fon biliklərinin verilməsi ilə bağlı ciddi qüsurların aradan qaldırılması üçün bu əsərlərin Azərbaycan dilinə təkrar tərcüməsinə ehtiyac duyulur.

Dissertasiyanın **xülasəsində** tədqiqatın yekunları haqqında nəticə çıxarılır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıda qeyd olunan məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. О своеобразии индивидуального стиля Л.Н.Толстого в повести «Хаджи-Мурат» // Тагиевские чтения. Баку: Китаб алэми, 2004, с.378-380

2. Об образе отца Сергия как положительного героя в повести Л.Н.Толстого «Отец Сергей» // Материалы XVIII Республиканской научной конференции докторантов и молодых ученых. Т.2. Баку: Мутарджим, 2013, с. 138-140

3. К особенностям лексической субституции в азербайджанском переводе повести Л.Н.Толстого «Хаджи-Мурат» // Научное обозрение: Гуманитарные исследования. М., 2015, № 6, с. 63-65

4. «Хаджи-Мурат» Л.Н.Толстого в азербайджанском переводе. Степень учета информации оригинала // Материалы VI Международной научной конференции. Ч.1. Баку, 2015, с. 87-89

5. Об идее повести «Отец Сергей» Л.Н.Толстого // Материалы XIX Республиканской научной конференции докторантов и молодых ученых. Т.2. Баку: АГЭУ, 2015, с. 89-92

6. О христианском альтруизме в повести «Отец Сергей» Л.Н.Толстого // Евразийский Союз Ученых. М., 2015, № 5, с. 92-95
7. К проблеме русской классической литературы на азербайджанском языке // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2015, № 4, с. 183-190
8. Философское содержание «Отца Сергия» Л.Н.Толстого и передача его в азербайджанском переводе // Cambridge Journal of Education and Science, №2 (14), (July-December). Volume VI. Cambridge University Press, 2015, 642 p., p. 353-359
9. К вопросу о лингвистических основах перевода // Ученые записки. АУЯ. Баку, 2016, № 2, с. 79-84
10. Культурный и культурологический факторы перевода. Вертикальный контекст // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2016, №1, с. 106-110
11. Восстановление фоновой информации в азербайджанском переводе повести Л.Н.Толстого «Отец Сергей» // Язык и литература. БГУ. Баку, 2016, №2, с.217-221
12. Проблема сохранения индивидуального стиля Л.Н.Толстого в азербайджанском переводе повести «Хаджи-Мурат» // Известия Педагогического университета. АГПУ. Баку, 2016, № 1, с.43-52

**THE PROBLEM OF PRESERVING OF AUTHOR'S INDIVIDUAL
STYLE AND FIGURATIVE SYSTEM OF THE ORIGINAL
IN TRANSLATION (on the basis of translations
of novels "Father sergius" and "Haji Murat" by L.N.Tolstoy)**

Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction substantiates the relevance of the research topic as well as determines the object and the subject, the main task and specific objectives, scientific novelty, the theoretical and practical value, sources and methods, the provisions for the defense.

The first chapter, "The main problems of literary translation theory", consists of three subchapters: "Cultural and culturalological foundations of translation", "Linguistic foundations of translation", "Proper translation issues." The three sub-chapters of the first chapter develop theoretical principles of ongoing research. The basic concepts and terminology of modern cognitive literary studies are analyzed.

The second chapter - "Father Sergius" in Azerbaijani translation"-deals with the comparative analysis of the novel by Leo Tolstoy and its Azerbaijani translation. Main attention is focused on identifying inconsistencies with the style and language of Tolstoy. The results are systematized. Recommendations are made.

The third chapter is called "Haji Murat" in Azerbaijani translation". This chapter deals with the consistent and comparative analysis of the original and Azerbaijani translation of the famous novel by Russian writer. The cases of arbitrary treatment of Tolstoy's text are identified and systematized.

The conclusion includes the main results of the research.

Çapa imzalanıb: 14.04.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

